

विश्वव्यापी आवधिक समीक्षाका लागि गौरसरकारी सथाको प्रतिवेदन

अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक)

कलङ्की, स्यूचाटार, पो.ब.नं. २७२६, काठमाडौं

फोन: ४२७८७७०, फ्याक्स: ४२७०५५१

इमेल: insec@insec.org.np

वेबसाइट: www.insec.org.np/www.inseconline.org

विश्वव्यापी आवधिक समीक्षाका लागि गैरसरकारी संस्थाको प्रतिवेदन

प्रकाशन मिति: २०६७

संख्या: २ हजार १ सय ५० प्रति

तयारी

विश्वव्यापी आवधिक समीक्षाका लागि गैरसरकारी संस्थाको सञ्जाल, विश्वव्यापी आवधिक समीक्षाका लागि महिला सञ्जाल र डर्बन रिभ्यु कन्फरेन्स फलोअप कमिटी

संयोजन

विश्वव्यापी आवधिक समीक्षाका लागि गैरसरकारी संस्थाको सञ्जाल

प्रतिवेदन तयारी समितिका सदस्यहरू

अमृत विश्वकर्मा

विद्या चापागाई

गोविन्द शर्मा बन्दी

होम याम्फू

रचना भट्टराई

रुद्र शर्मा

यम किसान

यस प्रतिवेदनमा उल्लिखित सामग्रीहरूलाई श्रोत खुलाई पुनउत्पादन, पुनप्रकाशन र वितरण गर्न सकिनेछ। सामग्रीको प्रयोग बारे जानकारी गराउनुका साथै प्रकाशित सामग्रीको प्रति उपलब्ध गराइएमा यस्तो कार्यको सराहना गर्नेछौं।

भूमिका

यस प्रतिवेदनले विगत चार वर्षको (२०६२/२०६३ को जनआन्दोलन पछि नेपाली काङ्ग्रेसको नेतृत्वमा गठन भएको अन्तरिम सरकार, त्यसपछिको एकीकृत नेकपा माओवादी नेतृत्वको सरकार र वर्तमान नेकपा एमाले नेतृत्वको सरकारको गतिविधिलाई आधार मानेर) मानवअधिकारको अवस्था र प्रकृतिका बारेमा प्रस्तुत गर्दछ। यस प्रतिवेदनले नेपालको सङ्क्रमणकालीन समयमा मानवअधिकारको सन्दर्भमा राज्यका नीतिहरू, विधिहरू, कार्यक्रमहरू र संस्थागत व्यवस्थाहरू एवम् तिनका कार्यान्वयनको पुनरावलोकन र विश्लेषण गर्ने उद्देश्य राखेको छ। यो प्रतिवेदन नेपालको समग्र मानवअधिकारको अवस्थासम्बन्धी आधारभूत सूचनाहरू संयुक्त राष्ट्रसङ्घको मानवअधिकार परिषद् अन्तर्गत आगामी २०११ को जनवरी महिनामा हुने विश्वव्यापी आवधिक समीक्षाका लागि नेपाली गैरसरकारी संस्थाको सञ्जाल, विश्वव्यापी आवधिक समीक्षाका लागि महिला सञ्जाल र डर्बन रिभ्यु कन्फरेन्स फ्लोअप कमिटी नेपालका तर्फबाट २ सय ३५ वटा मानवअधिकार संस्था र नागरिक समाजका सदस्यहरूको संयुक्त प्रयास हो।

नेपाल एक दशक लामो सशस्त्र द्वन्द्वबाट दिगो शान्तिका लागि सङ्क्रमणकालीन अवस्थामा गुञ्जिरहेको छ। असमान सामाजिक, राजनीतिक र आर्थिक प्रणालीका कारण संस्थागत विसङ्गति र असमानताहरू विद्यमान छन्। यस्ता असङ्ख्य चुनौतीहरूका कारण नेपाली समाज सङ्कटको घडीमा छ। दण्डहीनताको स्थिति यथावत नै छ। संविधानसभामार्फत् तोकिएको समयमा संविधान जारी गर्न नसकी एक वर्षको समयावधि थप गर्नाले राजनीतिक दलहरू समयमा नै संविधान जारी गरी शान्ति प्रकृत्याको अर्थपूर्ण अन्त्यका लागि प्रतिबद्ध छैनन् भन्ने पुष्टि गरेको छ।

क्षेत्र, केन्द्र र विषयगत गरी विभिन्न चरणको विषयगत छलफलपछि तयार गरिएको यस प्रतिवेदन विशेषतः राज्यले ध्यान दिन नसकेका वा पर्याप्त मात्रामा वास्ता नगरिएका खास मुद्दाहरूमा केन्द्रित रहनुका साथै सुधारका लागि सिफारिस पनि प्रस्तुत गरेको छ। धेरै व्यक्ति तथा संस्थाहरूको सहयोगबाट यो प्रतिवेदन तयार भएको हो। विश्वव्यापी आवधिक समीक्षाका लागि नेपाली गैरसरकारी संस्थाको सञ्जाल अन्तर्गत रही प्रतिवेदन तयारीमा सहयोग गर्ने विश्वव्यापी आवधिक समीक्षाका लागि महिला सञ्जाल र डर्बन रिभ्यु कन्फरेन्स फ्लोअप कमिटी नेपालका सदस्य संस्थाहरूलाई म धन्यवाद दिन चाहन्छु। यसैगरी मानवअधिकारको अवस्थाका सम्बन्धमा प्राथमिक सूचना उपलब्ध गराउने क्षेत्रीय, केन्द्रीय र विषयगत परामर्श बैठकका सहभागीहरूलाई म विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु।

यस प्रतिवेदन तयारीका लागि क्षेत्रीय कार्यशाला आयोजना गर्न महिला कानून तथा विकास मञ्च, महिला पुनर्स्थापना केन्द्र (ओरेक) र अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक)लाई र राष्ट्रिय परामर्शका लागि आर्थिक सहयोग गर्ने सेभ द चिल्ड्रेनलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु। साथै यस प्रतिवेदन तयारीका लागि आर्थिक तथा अन्य प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराउने नेपालस्थित बेलायती राजदुतावासलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु। सूचना

र प्राविधिक सहयोग पुऱ्याउने अन्य गैरसरकारी संस्था र नागरिक समाजका सदस्यहरूप्रति समानरूपमा कृतज्ञता व्यक्त गर्न चाहन्छु।

प्रतिवेदनको प्रारम्भिक मस्यौदामा संरचनात्मक सुभाब तथा टिप्पणी दिनुहुने एम्नेष्ठी इन्टरनेशनल, इन्टरनेशनल कमिसन अफ जुरिस्ट, इन्टरनेशनल सेन्टर फर ट्रान्जिसनल जस्टिस, यातना रोकथाम सङ्घ र एसियन कमिसन फर ह्युम्यान राइट्सका साथीहरू विशेष धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ।

प्रतिवेदन तयारी समितिमा रहेर प्रतिवेदन तयारीमा सहयोग गर्ने अधिवक्ता गोविन्द शर्मा बन्दी, अधिवक्ता रुद्र शर्मा, अधिवक्ता यम किसान र अधिवक्ता होम याम्फू विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु। यस प्रतिवेदनका लागि आवश्यक सम्पूर्ण संयोजन गर्नुहुने विश्वव्यापी आवधिक समीक्षाका लागि नेपाली गैरसरकारी संस्थाको सञ्जालका सचिवालय इन्सेकका अधिवक्ताद्वय विद्या चापागाई र सम्भा श्रेष्ठ धन्यवादको पात्र हुनुहुन्छ। यसैगरी यस प्रतिवेदन सम्पादन गर्नुहुने इन्सेकका प्रलेख तथा प्रसार कार्यक्रमका प्रमुख योगिस खरेल र साजसज्जाका लागि इन्सेकका अधिकृत गीता मालीलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु। साथै विश्वव्यापी आवधिक समीक्षाको लागि महिला सञ्जालको सचिवालय ओरेकका रचना भट्टराई र डर्बन रिभ्यु कन्फरेन्स फलोअप कमिटीको सचिवालय जन उत्थान प्रतिष्ठानका अमृत विश्वकर्मालाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु।

विश्वव्यापी आवधिक समीक्षाका लागि नेपाली गैरसरकारी संस्थाको सञ्जालको संयोजन गरी प्रतिवेदन तयार गर्ने महत्वपूर्ण र ऐतिहासिक जिम्मेवारी दिइएकोमा इन्सेकका मेरा साथीहरू र मलाई धेरै खुशी लागेको छ। मानवअधिकार परिषद् र अन्य सम्बन्धित निकायहरूलाई नेपालको समग्र मानवअधिकारको अवस्थालाई बुझ्न र अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको तर्फबाट नेपालको मानवअधिकार र कानुनी राज्यको अवस्था सुधारमा सहयोग गर्न यो प्रतिवेदन उपयोगीसिद्ध हुनेछ भन्ने विश्वास हामीले लिएका छौं।

धन्यवाद

सुबोधराज प्याकुरेल

अध्यक्ष, इन्सेक

सचिवालय, विश्वव्यापी आवधिक समीक्षाका लागि नेपाली गैरसरकारी संस्थाको सञ्जाल

विषयसूची

	पृष्ठ
नेपाल	
संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय विश्वव्यापी आवधिक समीक्षाका निमित्त नेपालका गैरसरकारी संस्थासमूहको सम्मिलन प्रस्तुती	६-२४
१. विधि	६
२. पृष्ठभूमी र संरचना	६
क) अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वको दायरा	६
ख) संवैधानिक तथा कानुनी संरचना	७
ग) संस्थागत तथा मानवअधिकार पूर्वाधार	७
३. मानवअधिकारको प्रवर्द्धन र संरक्षणका व्यवहारिक अवस्था	८
१) समानता र गैरविभेदता	८
२) जीवन, स्वतन्त्रता तथा सुरक्षाको अधिकार	११
३) आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार	१४
४) आदिवासी तथा जनजातिको अधिकार	१६
५) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार	१९
६) बाल अधिकार	२०
७) महिला अधिकार	२१
अनुसूचीहरू	
१. गैरसरकारी संस्थाहरूको नामावली	२५-३१
२. नेपाल: डर्बान समीक्षा सम्मेलन (डीआरसी) अनुपरीक्षण (फलोअप) समिति-नेपालद्वारा तयार पारिएको प्रतिवेदन	३२-४५
३. नेपाल: नेपालका महिला संस्थाहरूको सञ्जालद्वारा तयार पारिएको प्रतिवेदन	४६-५१
अनुसूची ३	
“क” यूपीआरका लागि महिला सञ्जालका सदस्य संस्थाहरूको सूची	५२
“ख” घटना अध्ययन (केस स्टडी)	५३-५६
“ग” आप्रवासी कामदारहरू विरुद्ध हिंसाको एक उदाहरण	५७
“घ” नेपालमा महिलाविरुद्ध असमानताका प्रतिनिधिमूलक तथ्य-तथ्याङ्क	५८

नेपाल

संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय विश्वव्यापी आवधिक समीक्षाका निमित्त नेपालका गैरसरकारी संस्थासमूहको सम्मिलन प्रस्तुती

मानवअधिकार परिषद्को विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा कार्यदलको दशौँ सत्र

जुलाई २०१०

१. विधि

यो संयुक्त प्रस्तुती विश्वव्यापी आवधिक समीक्षाका निमित्त नेपाली गैरसरकारी संस्थाहरूको समूह (एनएनसि-युपिआर), राष्ट्रिय महिला समूह तथा कूल २३८ गैरसरकारी संस्थाहरू समाविष्ट डर्बन पुनरावलोकन महासभा अनुगमन समिति नेपाल नामक तीन सम्मिलन समूहद्वारा तयार पारिएको हो (अनुसूची १)। प्रस्तुत प्रतिवेदन सरकार तथा राष्ट्रिय निकायहरूलगायत सम्बद्ध सरोकारवालासंगको श्रृङ्खलाबद्ध क्षेत्रीय, राष्ट्रिय तथा विषयगत परामर्शको उपज हो। यो प्रस्तुतीले डिआरसी अनुगमन समिति (अनुसूची २) तथा महिला समूह (अनुसूची ३) का दुई बेग्लाबेग्लै विषयगत प्रस्तुती समेत समावेश गरेको छ। प्रस्तुत प्रतिवेदन पेश गर्दाको अवस्थासम्म पनि सरकारले परामर्श प्रक्रियाको थालनी भने गरिसकेको छैन। प्रस्तुत प्रतिवेदनले मानव अधिकार परिषद्ले तोकिदिएको मार्गनिर्देशन अवलम्बन गर्ने काम गरेको छ।

२. पृष्ठभूमी र संरचना

क) अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वको दायरा

शान्ति, लोकतन्त्र र स्थायित्व प्राप्तीमा अग्रसर नेपालका निमित्त सङ्क्रमणकालको सफलताका लागि तथा मानव अधिकार संरक्षण र सम्बर्द्धनलाई व्यवहारमा अझ राम्रो ढङ्गले प्रदर्शन गर्न मानवअधिकारसम्बन्धी कयौँ सन्धिहरू विशेष महत्व राख्दछन्। तसर्थ सरकारले,

- बेपत्तासम्बन्धी महासन्धि, विकासको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, निर्गमित कामदारसम्बन्धी महासन्धि, शरणार्थीसम्बन्धी महासन्धि तथा परराष्ट्रिय सङ्गठित अपराधसम्बन्धी महासन्धि र सोको इच्छाधीन उपलेख समेत तत्कालै अनुमोदन गर्नुपर्दछ।
- व्यवस्थापिका-संसद्को निर्देशनबमोजिम अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको विधान (रोम विधान) अनुमोदन गर्नुपर्दछ।
- आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको ईच्छाधीन उपलेख, यातना विरुद्धको महासन्धिको इच्छाधीन उपलेख तथा जेनेभा महासन्धिको अतिरिक्त उपलेखहरू अनुमोदन गर्नुपर्दछ।
- जातिय भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि तथा यातना विरुद्धको महासन्धि अन्तर्गतको वैयक्तिक उजूरीसम्बन्धी कार्यविधिको प्रक्रियालाई स्वीकार गर्नुपर्दछ।

ख) संवैधानिक तथा कानुनी संरचना

संविधान निर्माण प्रक्रिया: तोकिएको समय सीमाभित्र नयाँ संविधान जाति गर्न संविधानसभा असफल भयो। यसको म्याद एक वर्षका लागि थप गरिएको छ। समयमै संविधानको मस्यौदा गर्ने कुरा राजनीतिक दलहरूको कम प्राथमिकतामा परेको तथा शान्ति प्रक्रिया नै हाल अवरूद्धप्रायः हुन पुगेको अवस्था छ। सरकारले,

- थपिएको समयसीमाभित्र नेपाली जनतासँगको पूर्ण परामर्शका माध्यमबाट संविधान पारित गरिनेछ भन्ने कुराको सुनिश्चित गर्न सक्नुपर्दछ।

अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको घरेलुकरण: युद्ध अपराध, मानवता विरुद्धको अपराध, बेपत्ता तथा यातना लगायतका अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गतका अपराधहरूलाई अझै अपराधीकरण (फौजदारी कानूनअन्तर्गत कसूर कायम गर्ने काम) गर्न नसकिएको तथ्यले ध्यान आकृष्ट गर्नु स्वभाविक नै मान्नु पर्दछ। अन्तरिम संविधानले मौलिक अधिकारका रूपमा मानवअधिकारको लामो सूचि समावेश गरेको छ। तर, अधिकारको प्रभावकारी उपचारको अभावमा त्यस्ता हकहरू हालसम्म पनि व्यवहारमा लागू हुन सकेका छैनन्। संसद्मा दर्ता भएका विधेयकहरू अझै पनि कानूनको रूपमा पारित हुन सकेको अवस्था छैन। यसका अतिरिक्त नेपाल पक्ष राष्ट्र भएका सन्धिहरूसँग प्रत्यक्षतः बाझिने कतिपय राष्ट्रिय कानूनहरू हालसम्म पनि क्रियाशील रहेको अवस्था विद्यमान छ।^१ मानवअधिकार उल्लङ्घनका लागि प्रभावकारी उपचार प्रदान गर्न सक्ने मानवअधिकार संरक्षणसम्बन्धी विशिष्ट विधायन तर्जुमा गरिएको छैन। नेपाल सरकारले,

- मानवअधिकार ऐनको तर्जुमा गर्नुका साथै नेपाल पक्ष राष्ट्र भएका सन्धिहरूसँग बाझिने राष्ट्रिय कानूनहरूमा संशोधन गरी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको दायित्वलाई नेपाली कानूनमा पूर्णतया समावेश गर्नुपर्दछ।
- युद्धअपराध, मानवता विरुद्धको अपराध, जनसंहार तथा बेपत्ता, यातना, गैरन्यायिक हत्या एवम् महिला विरुद्धको हिंसा, बाल सैन्य भर्ती जस्ता अन्य अन्तर्राष्ट्रिय अपराधहरू घरेलु कानून अनुसार पनि अपराध नै हुने कुराको सुनिश्चित गर्नका लागि सबै सम्भाव्य उपायहरू अवलम्बन गर्नु पर्दछ तथा संविधानले पनि प्रभावकारी उपचारको अधिकारलाई प्रत्याभूत गर्न सक्नुपर्दछ।

ग) संस्थागत तथा मानवअधिकार पूर्वाधार

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग (एनएचआरसि), राष्ट्रिय महिला आयोग र राष्ट्रिय दलित आयोगको स्थापनाका बावजूद ती आयोगहरूका सिफारिश कार्यान्वयन गर्न सरकार असफल रह्यो। यी आयोगहरूमा बजेट तथा मानवीय संशाधन पनि पर्याप्त नरहेको पाइयो। सरकारले,

- सबै मानवअधिकारका राष्ट्रिय संयन्त्रहरू (एनएचआरआइज) को स्वतन्त्रता र स्वायत्तता संविधान तथा कानूनद्वारा प्रत्याभूत गरिएका छन् भन्ने कुराको सुनिश्चितताको लागि सबैखाले सम्भाव्य उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्दछ र पर्याप्त संशाधन छुट्टयाई ती निकायहरूको क्षमता तथा कार्यसम्पादन सुदृढ तुल्याउनुपर्दछ। त्यस्तै एनएचआरआइजद्वारा प्रस्तुत सिफारिशहरूको कार्यान्वयन गर्ने कुरामा निरन्तर विचार पुऱ्याउनु पर्दछ।

१ ती कानूनहरूमा स्थानीय प्रशासन ऐन, १९७१, सार्वजनिक सुरक्षा ऐन, १९८९, वन ऐन, १९९३, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, १९७३, हातहतियार तथा खरखजाना ऐन २०१९ (वि.सं.), राजकाज अपराध तथा सजाय ऐन, १९८९, केही सार्वजनिक अपराध तथा सजाय ऐन, १९७०, विस्फोटक पदार्थ ऐन, १९६१, प्रहरी ऐन, १९५५, नेपाली सेना ऐन, २००६, सशस्त्र प्रहरी बल ऐन, २००१, यातना क्षतिपूर्ति ऐन, १९९६, कारागार ऐन, २०१९ (वि.सं.), कारागार नियमावली, २०१९ (वि. सं.), सरकारी (राज्य) मुद्दा ऐन, १९९३, Vital Statistics Act, 1995, प्रमाण ऐन, १९७४, र मुलुकी ऐन, १९६३ लगायत पर्दछन्।

३. मानवअधिकारको प्रवर्द्धन र संरक्षणका व्यवहारिक अवस्था

१) समानता र गैरविभेदता

दलित, महिला, मधेशी, जनजाति, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू, मुस्लिम र अन्य धार्मिक अल्पसङ्ख्यकहरू, लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यकहरू तथा अन्य सीमान्तकृत समूहविरुद्ध व्यापक भेदभाव रहेको पाइन्छ। वर्ण, जात, लिङ्ग र भौगोलिक अवस्थिति जस्ता कुराहरू भेदभावका आधारका रूपमा रहेको देख्न सकिन्छ। अझ भनौं नीति निर्माणका अङ्ग, निजामति सेवा, न्यायालय, कानून कार्यान्वयन गर्ने निकाय तथा स्थानीय निकायहरू लगायतका अधिकांश सार्वजनिक क्षेत्रहरूमा यस्ता समूहहरूको न्यून प्रतिनिधित्वको निरन्तरता यथावत रहिआएको छ।

क) दलित समुदायको अधिकार

समकालीन नेपालमा दलितलाई वस्तुतः कथित 'अछुत' कै रूपमा हेर्ने गरिन्छ। सार्वजनिक स्थानमा उनीहरूको पहुँच तथा यहाँ समेत कि सार्वजनिक धाराबाट पानी पिउन पाउने उनीहरूको अधिकारलाई बारम्बार इन्कार गर्ने गरिएको छ। अन्तरजातिय विवाह गर्न पाउने कुराबाट वञ्चित हुनुका अतिरिक्त २०५ प्रकारका भेदभावका कारण निजहरू विभिन्न प्रकारका हिंसाबाट पीडित बन्न बाध्य छन्।^१ दलित शब्दले धार्मिक, सांस्कृतिक, सामाजिक, आर्थिक र ऐतिहासिक तवरले शोषित र बहिष्कृत वर्गलाई जनाउने मात्र नभई उनीहरूलाई अछुतका रूपमा व्यवहार गरिनुका अतिरिक्त निजहरूले भिन्न भौगोलिक अवस्था, धर्म, भाषा, संस्कृति तथा वर्णलाई प्रतिनिधित्व गर्ने गर्दछन्।^२ जातका आधारमा गरिने भेदभाव र छुवाछुतलाई निर्मूल गर्ने प्रयोजनका लागि विशेष कानूनको तर्जुमा लगायतका आवश्यक उपायको अवलम्बन गर्न सरकार पूर्णरूपेण असफल भएको छ। अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार संयन्त्रहरूसँग बाझिने भेदभावपूर्ण प्रावधानहरू कयौं कानूनमा अद्यावधि विद्यमान रहेका छन्। राष्ट्रिय दलित आयोगको एक अध्ययनले प्रकाशमा ल्याएको तथ्यअनुसार २३ भन्दा बढी भेदभावपूर्ण कानुनी प्रावधानहरू प्रचलनमा रहेका छन्।^३ यसका अतिरिक्त संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय संयन्त्रका सिफारिश खासगरी सरकार, विधायिकी अङ्ग तथा न्यायालयमा समानुपातिक प्रतिनिधित्व कायम राख्नुपर्ने कुराको कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा सरकारी प्रयास नगण्य छन्।^४ यसैगरी नीति निर्माणसँग सम्बन्धित अङ्गका सबै तहमा दलितको प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्ने सम्बन्धमा सरकारले पर्याप्त मात्रामा पहल गर्न सकेको छैन।^५ न त दलित समुदाय^६मध्येकै पूर्व हलियाका मुद्दाहरू नै पर्याप्त मात्रामा सम्बोधन हुन सकेका छन्। संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय संयन्त्र^७को सिफारिशका बाबजुद सरकारले दलित आयोगलाई कानुनी अङ्गको रूपमा स्थापित गर्न सकेको छैन।

१ भडचन, के.वी., एट. अल. २००३. एक्जिस्टिङ प्राक्टिसेज अफ कास्ट-बेस्ड अन्तर्जातिय इन नेपाल एण्ड स्ट्राटेजी फर अ क्याम्पेन फर इट्स एलिमिनेशन. काठमाडौं : एक्सन एड नेपाल

२ दलित समुदायले नेपालको कूल जनसङ्ख्याको १३ प्रतिशत हिस्सा ओगट्दछ। यसभित्र २१ वटा जात छन्, जस्तै: वादी, दमाई, गाइने, कामी, सार्की, बाँतर, चमार, चिडिमार, धोवी (हिन्दु), डोम, दुसाध, हल्खोर, ककईहिया, खत्वे, खटिक, कोरी, तत्मा, मुसहर, पत्थरकट्टा, पासी, र सर्भंगा।

३ अद्यापि नेपालका कतिपय कानूनका विभिन्न प्रावधानहरू अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार दस्तावेजअनुरूप छैनन्। राष्ट्रिय दलित आयोगले गरेको एउटा अध्ययनले देखाएको छ कि अझै पनि २३ भन्दा बढी कानुनी प्रावधानहरू दलितहरूप्रति विभेदकारी छन्। (रादआ, २००५, विभेदकारी र संशोधन गरिनुपर्ने दलितविरोधी कानुनी प्रावधानहरूको अध्ययन, काठमाडौं : राष्ट्रिय दलित आयोग)

४ सर्द, २००४, निष्कर्षात्मक सुझाव नं. १७

५ सीईएसआर, २००८, निष्कर्षात्मक सुझाव नं. ३०

६ सीईएसआर, २००८, निष्कर्षात्मक सुझाव नं. ३७

७ सर्द, २००४, निष्कर्षात्मक सुझाव नं. ११

सरकारले,

- जातका आधारमा गरिने भेदभाव तथा छुवाछुत सम्बन्धी व्यवहारको उन्मूलन गर्ने प्रयोजनार्थ दोषीउपर अभियोजन तथा पीडितलाई क्षतिपूर्ति प्रदान गर्ने प्रावधानसहितको छुट्टै कानून तत्काल तर्जुमा गर्नुपर्दछ।
- सार्वजनिक जीवनका क्षेत्रमा दलित महिलालगायतका दलितलाई क्षतिपूर्ति सहितको 'समानुपातिक प्रतिनिधित्व' सुनिश्चित गरिनुपर्दछ।
- जात, पेशा/काम तथा वंशमा आधारित सबै भेदभावपूर्ण कानून, नियम, निर्देशन, नीति तथा कार्यक्रमहरू खारेज गरिनुपर्दछ।
- सबै अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय दायित्वहरू, नीति, कार्यक्रम एवम् दलितसँग भएका सहमतिको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि सबै आवश्यक प्रशासनिक, कानुनी तथा संस्थागत उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्दछ।
- पर्याप्त जीवनस्तर प्रदान गर्न सक्ने गरी आवश्यक आधार प्रदान गर्नुपर्ने कुरालाई सुनिश्चित गर्न पूर्व-हलियाका मुद्दाहरू तथा निजहरूसँग सम्बन्धित नीति, कानून र कार्यक्रमको सम्बोधन गर्नुपर्दछ।
- दलित परिवारका सबै भूमिहीनलाई जमीन वितरण गर्न नीति, कानून तथा कार्यक्रमको तर्जुमा गर्नुका साथै निजहरूको खास (आदिवासी) ज्ञान, सीप र पेशालाई विशेषाधिकार प्रदान गर्दै प्राकृतिक संसाधनको बाँडफाँडमा समान सहूलियत सुनिश्चित गर्नुपर्दछ।

ख) यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यकको अधिकार

यौनिक अभिमुखता र लैङ्गिक पहिचानको आधारमा नेपालमा लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यकहरूको उपर भेदभाव गर्ने गरिएको पाइन्छ। लैङ्गिक पहिचानलाई मान्यता प्रदान नगरिएको कारणले पहिचानको आधारमा नागरिकता प्राप्त गर्ने, विवाह गर्ने, नियमित सामाजिक र सांस्कृतिक क्रियाकलापमा भाग लिने, सांस्कारिक गतिविधिमा संलग्न हुने र सार्वजनिक सेवामा पहुँच राख्ने अधिकारबाट उनीहरू वञ्चित छन्। यौनिक र लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यकका अधिकारका सम्बन्धमा उपयुक्त कानून तर्जुमा गर्ने प्रयोजनार्थ सो समस्या अध्ययनका लागि एक कार्यदल गठन गर्नु भन्ने सर्वोच्च अदालतले नेपाल सरकारका नाउँमा जारी गरेको निर्देशनात्मक आदेशको कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा सरकारले कुनै कदम चालेको छैन।^९ एक अध्ययन^{१०} का अनुसार यौनिक र लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यकमैत्री नरहेका कानुनी प्रावधानहरूको सङ्ख्या २८० वटा रहेको पाइन्छ। सरकारले,

- एलजिबिटिआइको यौनिक पहिचानसहितको नागरिकता सम्बन्धी अधिकार सुनिश्चित गर्नुपर्दछ।
- आफ्नो रोजाइअनुसार विवाह गर्न पाउने अधिकार लगायत सामाजिक-सांस्कृतिक गतिविधिमा सहभागिता जनाउन पाउने एलजिबिटिआइको अधिकार सुनिश्चित गर्नुपर्दछ।

९ सुनिलबाबु पन्त विरुद्ध नेपाल सरकार, रिट नं. १९७, डिसेम्बर २००७), www.supremecourt.gov.np

१० यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यकविरुद्ध रहेका कानुनी प्रावधानहरू. नील हिरा समाज (ब्लू डायमण्ड सोसाइटी) द्वारा सन् २०१० मा गरिएको एक अध्ययन प्रतिवेदन

- यौनिक अभिमुखता तथा लैङ्गिक विविधता संरक्षणका आधारका रूपमा नयाँ संविधान तथा कानूनमा समावेश गरिने कुरा सुनिश्चित गर्नुपर्दछ।
- सबै भेदभावपूर्ण तथा एलजिबिटीआइ गैरमैत्री कानून तथा कानुनी प्रावधानहरूको संशोधनका साथै सार्वजनिक क्षेत्रमा समानुपातिक सहभागिता सुनिश्चित गर्न सकारात्मक उपाय अवलम्बन गर्नु पर्दछ।

ग) मुस्लिम समुदायको अधिकार

गैरमान्यता तथा बहिष्करण: कुनै खास समुदायका रूपमा भन्दा पनि इस्लामिकका रूपमा परिभाषित गर्ने राज्यको तौरतरिकाका कारण मुस्लिमहरूलाई धार्मिक अल्पसङ्ख्यकका रूपमा मान्यता प्रदान गर्न राज्य असफल रहेको छ।^{११} परिणामस्वरूप मुस्लिमहरू सार्वजनिक क्षेत्रमा बहिष्करणमा पारिएका छन् र सहभागिता तथा आर्थिक, सामाजिक एवम् साँस्कृतिक अधिकारसँग सम्बन्धित विभिन्न खाले भेदभाव भोग्दै आइरहेका छन्।^{१२} सरकारले,

- मुस्लिम समुदायको अस्तित्वलाई समुदायको रूपमा पहिचान गर्नुपर्दछ तथा सार्वजनिक क्षेत्रमा मुस्लिमको सहभागिता प्रवर्द्धन गर्न ठोस तथा सक्रिय प्रयास भएका छन् भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्नुपर्दछ।
- धार्मिक स्वतन्त्रता संरक्षणका हालका प्रयास अभिवृद्धि गर्नुपर्दछ। मुस्लिम समुदायको मानवअधिकारको पूर्ण उपभोग र संरक्षणसम्बन्धी कार्यक्रमको कार्यान्वयनको अवस्था अनुगमन गर्न मुस्लिम आयोगको स्थापना गर्नु पर्दछ।

शिक्षाको अधिकार: धेरै कम मदरसा विद्यालयहरूले औपचारिक शैक्षिक संस्थाको मान्यता प्राप्त गरेका छन् त्यो पनि प्राथमिक तहसम्म मात्र। यसले आधारभूत शिक्षाका लागि सामान्यतया अन्य सार्वजनिक विद्यालयमा नजाने तर मदरसा मात्र जाने गरेका अधिकांश मुस्लिम महिलाहरूलाई असर पुऱ्याएको छ। सरकारले,

- उच्च शिक्षाको तहसम्म मदरसा शिक्षालाई औपचारिक शैक्षिक संस्थाको रूपमा स्वीकार गरी अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार मापदण्डबमोजिम मदरसालाई मान्यता प्रदान गर्ने उपायहरूको अवलम्बन गर्नुपर्दछ।

ख) तराई-मधेशी जनताको अधिकार

रङ्ग, भौगोलिक अवस्थिति, भाषा तथा सामाजिक-साँस्कृतिक पहिचानको आधारमा मधेशी समुदायउपर भेदभाव गर्ने गरिएको छ।^{१३} यो समुदायले बहुजातिय, बहुवर्ण, बहुभाषिक तथा बहुसाँस्कृतिक विविधतालाई समावेश गरेको छ। राज्य संरचनाको नीति निर्माणका सबै अङ्ग र तहमा समानुपातिक प्रतिनिधित्वको सिद्धान्तका बाबजुद मधेशी जनताको प्रतिनिधित्व हालसम्म पनि अत्यन्त न्यून रहेको छ। तराई-मधेशका निमित्त बजेटको असमान विनियोजनका कारण विकासको समान अधिकारको समेत उल्लङ्घन भइहेको अवस्था छ। सरकारले,

^{११} डर्वन समीक्षा सम्मेलनमा नागरिक समाजको प्रतिवेदन, २००९

^{१२} ऐंऐ, खण्ड पाँच

^{१३} मधेशी भन्नाले नेपालको तराई-मधेशमा बसोबास गर्ने मानिसहरूको क्षेत्र (भूगोल/स्थान) मा आधारित पहिचानलाई जनाउँदछ जसले २२ जिल्ला र कूल जनसङ्ख्याको करिब ४८ प्रतिशत हिस्सा ओगट्दछ।

- रङ्ग, भौगोलिक अवस्थिति, भाषा तथा सामाजिक-सांस्कृतिक पहिचानको आधारमा हुने भेदभावलाई विशेष कानूनको तर्जुमा गरी निर्मूलन गर्नुपर्दछ।
- तराई-मधेशमा भइरहेका भन्ने आरोप लागेका गैरन्यायिक हत्या तथा यातनाका घटनाहरूको अनुसन्धान गर्नुपर्दछ। राष्ट्रिय तहमा बजेटको विनियोजन समानुपातिक वितरण प्रणालीमा आधारित रहन्छ, भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्नुपर्दछ।
- सार्वजनिक जीवनका सबै तहमा 'समानुपातिक प्रतिनिधित्व' सुनिश्चित गर्नुपर्दछ।

२) जीवन, स्वतन्त्रता तथा सुरक्षाको अधिकार

दण्डहीनता तथा सङ्क्रमणकालीन न्याय: एक एक दशक लामो सशस्त्र द्वन्द्वका दौरान मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून समेतको उल्लङ्घनका घटना भएका छन्। मानवता विरुद्धको अपराध, युद्धअपराध, गैरन्यायिक हत्या, बेपत्ता पार्ने कार्य, अपहरण, यातना, बलात्कारका साथै यौनजन्य हिंसा तथा मानवअधिकार उल्लङ्घनका पीडितहरू अझै सत्य, न्याय तथा परिपूरणको पर्खाइमा रहेका छन्। दण्डहीनता बहाल रहेको वर्तमान अवस्थामा जारी उल्लङ्घनका लागि समेत तदारुक तथा स्वतन्त्र अनुसन्धानको सञ्चालन गर्ने कुरामा राज्य इच्छुक रहेको देखिदैन।^{१४}

मानवअधिकारको विगतका उल्लङ्घनमा अभियोजन गर्ने कुराको अनिच्छुकता: अन्य सङ्क्रमणकालीन न्यायपद्धति (सत्य, परिपूरण तथा संस्थागत सुधार) को अवलम्बन लगायत विगतका मानवअधिकार उल्लङ्घनमा अभियोजन गरिनुपर्ने कुरा बृहत् शान्ति सम्झौतामा समाविष्ट छ। तर, पीडकहरूलाई न्यायको दायरामा ल्याउनुपर्ने कुरामा राजनीतिक इच्छाशक्तिको अभाव रहेको देख्न सकिन्छ। राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय अनुगमन निकायहरूले विगतका उल्लङ्घनमा जिम्मेवार व्यक्तिलाई अभियोजन गरिनुपर्ने कुराका लागि सरकार, सुरक्षा निकाय तथा एकीकृत नेकपा माओवादीको अनिच्छुकतालाई नजिकबाट औल्याउने काम गरेका छन्।^{१५}

सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी कानून/संयन्त्र अवलम्बन गर्ने कुरामा ढिलाई: बृहत् शान्ति सम्झौतामा स्वीकार गरिए बमोजिम सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी कानूनको अवलम्बन गर्ने कार्यमा नेपालको प्रगति द्रुततर बन्न सकेको छैन। सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग तथा बेपत्तासम्बन्धी आयोगका प्रस्तावित विधेयकहरू अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड तथा राम्रा अभ्यासहरूसँग पूर्णतया अनुकूल रहेका छैनन्।

उजुरी (जाहेरी दर्खास्त) को अनुसन्धान नगरिने अवस्था तथा फौजदारी न्यायप्रणालीसँगको असहयोग: अदालतका कयौं आदेश^{१६} का बाबजुद अदालत अथवा अन्य सम्बद्ध निकायका आदेशबमोजिम जाहेरी दर्खास्त

^{१४} विस्तृत जानकारीका लागि, नेपाली सेनाद्वारा बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्जमा २८ मार्च २०१० मा तीन जना दलित महिलाहरूको हत्या गरिएको घटनाको स्थलगत अध्ययन प्रतिवेदन हेर्नुहोस्, www.insec.org.np

^{१५} नेपाल : पिस एण्ड जस्टिस, इन्टरनेशनल क्राइसिस ग्रुप, १४ जनवरी २०१०

^{१६} मैना सुनार विरुद्ध जिल्ला प्रहरी कार्यालय काभ्रे, अर्जुन लामा विरुद्ध जिल्ला प्रहरी कार्यालय काभ्रे, सञ्जीवकुमार कर्ण विरुद्ध जिल्ला प्रहरी कार्यालय धनुषा र अन्य। विस्तृत जानकारीका लागि सर्वोच्च अदालतको प्रतिवेदन हेर्नुहोस्।

दर्ता गरिएको भए तापनि मानवअधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूको अनुसन्धान गर्नुपर्ने कुरामा प्रहरीले इन्कार गर्ने गरेको पाइन्छ। आरोपित पीडकहरूलाई अदालत तथा प्रहरीसमक्ष जिम्मा नलगाइने कार्यमार्फत् सेना, प्रहरी तथा एकीकृत नेकपामाओवादीले

फौजदारी न्यायप्रणालीमा आफूले सहयोग गर्नुपर्ने कुरामा इन्कार गर्दै आइरहेको अवस्था छ।^{१७}

फौजदारी न्यायप्रणालीमाथिको असहयोग: आरोपित पीडकहरूलाई अदालत तथा प्रहरीसमक्ष जिम्मा नलगाएर सेना, प्रहरी तथा एकीकृत नेकपा माओवादीले फौजदारी न्यायप्रणालीमा असहयोग गर्दै आइरहेका छन्।^{१८}

संस्थागत सुधारका निमित्त भेटिरू पद्धति (*vetting approach*) को अभाव: बृहत् शान्ति सम्झौता तथा संविधानमा संस्थागत सुधारसम्बन्धी प्रावधान रहेका भए तापनि नेपाली शान्ति प्रक्रियाअन्तर्गत अवलम्बन गरिएको सङ्क्रमणकालीन न्याय पद्धतिले भेटिरू पद्धतिलाई समावेश गरेको छैन। यसले शान्ति प्रक्रियाका अतिरिक्त पीडितको सत्य जान्न पाउने तथा, न्याय एवम् परिपूरण प्राप्त गर्न पाउने अधिकारउपर नै गम्भीर असर पुऱ्याएको छ। सरकारले,

- बृहत् शान्ति सम्झौताको वचनबद्धता बमोजिम सत्य निरूपण आयोग तथा वेपत्तासम्बन्धी आयोगको स्थापना गर्न तत्काल कानूनको तर्जुमा गर्नुपर्दछ र तीसँग सम्बन्धित कानूनले अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड पूरा गरेका छन् भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्नुपर्दछ।
- मानवअधिकार उल्लङ्घन तथा द्वन्द्वकालमा भएका गम्भीर अपराधसँग सम्बद्ध मुद्दाहरूको स्वतन्त्र तथा तदारूक अनुसन्धान सुनिश्चित गर्नुपर्दछ, तथा बलात्कारका मुद्दा अभियोजन गर्न ३५ दिने हदम्यादको विषयलाई समेत सम्बोधन गरिनुपर्दछ।
- अदालतको आदेशको तदारूक कार्यान्वयनमार्फत् न्यायालयको स्वतन्त्रता सुनिश्चित गर्नुपर्दछ।
- पीडितलाई तत्काल परिपूरण प्रदान गर्नुपर्दछ र यस्ता घटनाको पुनरावृत्ति रोक्न संस्थागत सुधारका विस्तृत कार्यक्रमहरू तर्जुमा गर्नु पर्दछ।

यातनाका व्यवस्थित अभ्यास: यातनालाई नेपालको कानून प्रणालीले कसूरका रूपमा कायम गरेको छैन तथा पीडितहरूलाई प्रभावकारी उपचारको प्रावधान कतै रहेको देखिँदैन। प्रहरीले फौजदारी अनुसन्धानका दौरान व्यवस्थित ढङ्गले यातना दिँदै आइरहेको छ। यसले महिलाउपर थप बाधा व्यवधान तथा जोखिम पुऱ्याउनुका अतिरिक्त महिलाहरू घर, काम गर्ने ठाँउ, सार्वजनिक यातायात तथा जस्तोसुकै ठाउँमा पनि यातना भोग्न बाध्य छन्। यातनाको सन्दर्भ मिले जस्तो लागेन।

^{१७} सैनिक निकायहरूले निरञ्जन बस्नेतलाई काभ्रे जिल्ला अदालतले जारी गरेको पक्राउ पूर्जाबमोजिम काभ्रे जिल्ला अदालतमा बुझाउन इन्कार गरे (विस्तृत जानकारीका लागि www.icj.org हेर्नुहोस् “नेपाल : इन्टरनेशनल कमिशन अफ जुरिस्ट्स कन्सर्न्ड द्याट नेपाल आर्मी अक्स्ट्रिडिड जस्टिस”)। त्यसैगरी एनेकपा (माओवादी) पार्टीले कालीबहादुर खामलाई चितवन जिल्ला अदालतले जारी गरेको पक्राउ पूर्जाबमोजिम चितवन जिल्ला अदालतमा बुझाउन इन्कार गर्‍यो।

^{१८} एऐ

सरकारले, यातनालाई कसूर कायम गर्ने तथा पीडितहरूलाई परिपूरण प्रदान गर्ने कानून तर्जुमा गरी लागू गर्नु पर्दछ।

- यातनासम्बन्धी उजुरीहरूको निष्पक्ष ढङ्गले अनुसन्धान गरिनेछ भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्नुपर्दछ।
- यातना विरुद्धको महासन्धिले तोकिएका बमोजिम यातनाका प्रकार जुनसुकै रहेको भए तापनि सो उन्मूलन गर्न सबै सम्भाव्य उपायहरूको अवलम्बन गर्नुपर्दछ।

कानूनको शासन तथा सार्वजनिक सुरक्षा: कानून र व्यवस्थाउपर नेपालले गम्भीर चुनौतीको अनुभव गर्दै आइरहेको छ। सशस्त्र समूह तथा विभिन्न राजनीतिक दलहरूसँग विभाजन भएर जाने समूहको अभ्युदय, राजनीतिक अस्थिरता, सीमाभित्र र सीमा पारीवाट सञ्चालन हुने अपराधिक क्रियाकलाप, राजनीतिक दलका युवा सङ्गठनको स्थापना तथा तीनिहरूका गैरकानुनी गतिविधिहरू, सुरक्षा निकायका लागि अपर्याप्त मानव संसाधन तथा जिन्सी सुप्रबन्ध इत्यादीका कारण कानून र व्यवस्था बनाइराख्न सरकारको असफलता नै यस्तो चुनौतीको प्रमुख कारणको रूपमा रहेको देख्न सकिन्छ।^{१९} सरकारले,

- कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायहरू खासगरी नेपाल प्रहरीलाई पर्याप्त संसाधन तथा प्रशिक्षणका साथै जवाफदेही बहनका अन्य संयन्त्रमार्फत् सबल तुल्याउन सबै आवश्यक उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्दछ। सङ्गठित अपराधलाई सम्बोधन गर्ने नयाँ कानूनको तर्जुमा गरी लागू गर्नुका साथै राज्य संरचनामा जवाफदेहीता संयन्त्रको स्थापना गर्नुपर्दछ।

स्वतन्त्रता हरण गरिएका व्यक्तिको अधिकार: नेपालमा बन्दीहरूको कानून व्यवसायीसँगको पहुँच अत्यन्त न्यून स्तरमा रहेको देख्न सकिन्छ।^{२०} आरोपित तथा सजाय पाएका व्यक्तिहरू, वयस्क तथा वृद्ध, बालबालिका तथा अन्य सबैखाले बन्दीहरूलाई अलग अलग राख्ने गरिएको छैन। कारागार सुधारका कुरामा सरकारले थोरै मात्र ध्यान दिएको पाइन्छ जसका कारण विद्यमान कारागार प्रणालीले अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड पूरा गर्न सकेको पाइँदैन। कारागार अत्यधिक भीड थग्न बाध्य छ जहाँ सुत्ने ठाउँ, हिडडुल गर्ने ठाउँ, सरसफाई, पानी तथा बिजुली पर्याप्त उपलब्ध छैनन्। सरकारले,

- बन्दीहरूको आधारभूत सुविधालगायत थुनाको अवस्थालाई अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व अनुकूल बनाउनुपर्दछ।
- थुनामा परेको १८ वर्षभन्दा मुनिका व्यक्तिलाई अन्य वयस्कहरूसँगबाट अलग राखिनेछ भन्ने कुराको सुनिश्चित तथा कानून उल्लङ्घनको आरोप लागेका बालबालिकाको स्वतन्त्रताको हरणलाई जुनसुकै प्रयोजनका लागि पनि अन्तिम उपायका रूपमा प्रयोग गरिने एवम् यसप्रकारको स्वतन्त्रताको हरण छोटो र उपयुक्त समयका साथै उचित अवस्थामा मात्र प्रयोग गरिनेछ भन्ने कुराको सुनिश्चित गनका लागि सबै आवश्यक उपायको अवलम्बन गर्नुपर्दछ।

^{१९} नेपाल इन ट्रान्जिशन : स्ट्रेन्डेनिड सेक्युरिटी एण्ड दि रूल अफ ल, यूएसआईपी

^{२०} अधिवक्ता सोम लुईटेल विरुद्ध प्रधानमन्त्रीको कार्यालय, रिट नं. ३२७५, २०६४ माघ २३ गतेको निर्णयमार्फत् सर्वोच्च अदालतले कानून व्यवसायीसम्म बन्दीहरूको पहुँच सुनिश्चित गरेको छ। तर यस्तो व्यवस्था गर्नका लागि सरकारद्वारा कुनै कदम भने चालिएको छैन।

अभिव्यक्तिका साथै शान्तिपूर्वक भेला हुन पाउने र सङ्घ-सङ्गठन खोल्न पाउने स्वतन्त्रता: प्रेस स्वतन्त्रताको संवैधानिक प्रावधानका बाबजुद कार्यसम्पादन गर्ने क्रममा पत्रकारहरूले गम्भीर समस्याहरूको सामना गर्दै आइरहनु परेको छ। यसअन्तर्गत डर, धम्की, शारीरिक पीडा पदछन् जसले स्व-छनौट प्रणालीलाई प्रोत्साहन गर्ने गरेको छ। उदाहरणका लागि, नेपाल सरकारको एक चीन नीतिका कारण तिब्बती शरणार्थीहरूलाई शान्तिपूर्वक भेला हुन र सङ्घ-सङ्गठनमा आवद्ध हुन पाउने स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गरिएको छ। सरकारले,

- अभिव्यक्ति, सङ्घ-सङ्गठन तथा शान्तिपूर्वक भेला हुन पाउने स्वतन्त्रताको पूर्ण उपभोग सुनिश्चित गर्न तत्काल उपयुक्त कदम चालनुपर्दछ। अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको पूर्ण र अविच्छिन्न उपभोग सुनिश्चित गर्ने आफ्ना प्रयासहरूमा अभिवृद्धि गर्नुपर्दछ।
- पत्रकारतर्फ लक्षित डरत्रास, धम्की, शारीरिक क्षति, आक्रमण आदिको व्यवस्थित अनुसन्धान गर्न सबै आवश्यक उपायहरूको अवलम्बन गर्नुपर्दछ।

मानवअधिकार रक्षक: द्वन्द्वोत्तर नेपालमा मानवअधिकार रक्षकहरूलाई निरन्तर निशाना बनाउने गरिएको पाइन्छ। पत्रकार तथा शिक्षकहरू, कानून व्यवसायी तथा मानव अधिकार रक्षकहरू (डब्ल्युएचआरडिज) अत्यन्त जोखिममा रहेका छन्।^{११} व्यक्तिगत रूपमै मुद्दा हेरिदिने काममाफर्त् दण्डहीनता विरुद्धको कार्य गर्ने मानवअधिकार रक्षकहरूले थुनाको अवस्थामा दिइने यातनाका बारेमा सरोकार व्यक्त गर्ने गरेका छन्। थुनुवा तथा महिलाहरूले प्रहरी तथा समुदायका सदस्य दुवैतर्फबाट आफ्ना अधिकारउपर जोखिम र त्रास भोग्नुपरेका घटनाहरूलाई समेत उजागर गर्ने गरेका छन्। सरकारले,

- मानवअधिकार रक्षकलाई कुनै प्रकारको कुटपिट, आक्रमण, धम्की, त्रास इत्यादि पुऱ्याइने छैन भन्ने कुराको सुनिश्चित गर्नका लागि तथा यदि यसप्रकारका घटनाहरू कथमकदाचित भइहालेको खण्डमा त्यस्ता घटनाहरूउपर उपयुक्त छानबिन गरिने एवम् युरोपेली समुदायको निर्देशिका तथा महिला मानवअधिकार रक्षक सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतको निर्देशनात्मक आदेश बमोजिम पीडकहरूलाई न्यायको दायरामा ल्याइने कुरा सुनिश्चित गर्न सबै सम्भाव्य उपायहरूको अवलम्बन गर्नुपर्दछ।

३) आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार

खाद्य अधिकार: खाद्य अधिकारको प्रभावकारी उपभोग नेपालमा गम्भीर समस्याको रूपमा रहेको पाइन्छ। प्राकृतिक विपत्ति, सुख्खा, पहिरो तथा बाढीका कारण सन् २००८ र २००९ दुवै वर्षमा स्थानीय स्तरमा खाद्यान्न उत्पादनमा महत्त्वपूर्ण ह्रास आएको थियो जसको परिणामस्वरूप विभिन्न पहाडी र हिमाली जिल्लाहरूमा खाद्यान्न अभाव देखा पर्यो।^{१२} उचित, स्वच्छ तथा उपयुक्त वितरण प्रणालीको शुन्यतामा देखा पर्ने खाद्यान्न

^{११} स्टेट अफ ह्युमन राइट्स डिफेन्डर्स, इन्सेक, २००७,

http://www.humansecuritygateway.com/documents/INSEC_stateofhumanrightsdefendersinNepal.pdf

^{१२} यूएन डकुमेन्ट, ए/एचआरसी/१३/७३

अभाव खाद्य अधिकारको प्रमुख उल्लङ्घनमध्येको एक हो।^{१३} सरकारले,

- सीमान्तकृत वर्गको खाद्य सुरक्षा, खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुताका निमित्त सकारात्मक नीति तथा कार्यान्वयन प्रतिबद्धता सहितको दरिलो विकास संरचना निर्माण गरी लागू गर्नुपर्दछ।
- खाद्य अधिकार सुनिश्चित गर्न अधिकतम संशाधनको विनियोजन मार्फत् आफ्नो मानवअधिकार तथा संवैधानिक दायित्व पूरा गर्नुपर्दछ।

भू-अधिकार: खाद्य, बसोबास, जल, मोही सुरक्षा तथा राजनीतिक सहभागितालगायतका अन्य कतिपय महत्वपूर्ण अधिकारसँग जमीन माथिको पहुँच प्रमुख तवरले गाँसिएको हुन्छ। राजनीतिक दल तथा वन उपभोक्ता समूहसँग बसोबास गर्न पाउने गरी भएको वर्षौं पहिलेको सहमतिका बावजूद वन विभागले भूमिहीनहरूलाई जबर्जस्ती निकाल्ने तथा तिनीहरूको घर नष्ट गर्ने काम गर्दै आइरहेको छ।^{१४} भू-स्वामित्व नरहेका महिलाहरूलाई यसले झन बढी प्रभावित तुल्याएको छ। कानून तर्जुमा गरी भूमिहीन व्यक्तिको मोहियानी अधिकारको संरक्षण गर्न सरकार असफल रहेको छ। सरकारले,

- भूमिहीन व्यक्तिहरूको मोहियानी अधिकारको संरक्षण गर्न मोहियानीसम्बन्धी कानूनको तर्जुमा गर्नुपर्दछ तथा भूमि हीनको पुर्नस्थापनाका लागि पर्याप्त बजेट विनियोजन गरिने कुरा सुनिश्चित गर्नुपर्दछ।
- भूमिसुधारका प्रभावकारी नीति र कार्यक्रम लागू गरिनेछन् भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्नुपर्दछ।

स्वास्थ्यसम्बन्धी अधिकार: स्वास्थ्यसम्बन्धी अधिकार सुनिश्चित गर्ने सम्बन्धमा नेपालका हकमा सरकारले कमैमात्र प्रगति हासिल गरेको छ। नेपालको मध्य तथा सुदूरपश्चिम क्षेत्रमा सन् २००९ को मे महिनदेखि अगष्टसम्मको अवधिमा ४०० भन्दा बढी व्यक्तिहरूको हैजा तथा झाडापखालाका कारणले मृत्यु भएको छ।^{१५} स्वास्थ्य क्षेत्रमा स्वास्थ्य बीमा तथा स्वास्थ्यसम्बन्धी सामाजिक सुरक्षाका सेवाहरूसँग सम्बन्धित योजना र कार्यक्रम तर्जुमा गर्ने काममा नेपाल सरकार असफल भएको छ। सरकारले,

- झाडापखाला, हैजा जस्ता महामारी नियन्त्रण गर्ने प्रयोजनका लागि स्वास्थ्य क्षेत्रसँग सम्बन्धित संशाधनको समानुपातिक बाँडफाँड सुनिश्चित गर्नुपर्दछ।
- महिला, बालबालिका, दलित, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू तथा एलजिविटाइड लगायत सीमान्तकृत समुदायका विशेष आवश्यकताहरूलाई पहिचान गर्दै सामान्य स्वास्थ्य सेवामा आवश्यक सुधार गरी सबैका निमित्त पहुँचयोग्य बनाउनुपर्दछ।

^{१३} हेर्नुहोस्, क्वेस्चन अफ अकाउन्टाबिलिटी : अ केस अफ डायरिया आउटब्रेक अफ मिड एण्ड फार वेस्ट, <http://www.insec.org.np/pics/1260950865.pdf>

^{१४} उदाहरणका लागि, जुन २००९ मा वन विभागले सिरहा जिल्लाको गोविन्दपुरमा १५ वर्षभन्दा बढी समयदेखि बसोबास गर्दै आएका दलित सुकुमबासी र गरिब जनताका ६० घरहरूमा आगो लगायो। ४ डिसेम्बर २००९ मा कैलाली जिल्लाको डुडेभारीमा सुकुमबासी र प्रहरीबीच भएको द्वन्द्वमा छ जनाको मृत्यु भयो।

^{१५} इन्सेकले स्थितिको अनुगमन गरेको थियो, जसमा ४६४ जनाको झाडापखालाका कारण मृत्यु भएको तथ्य फेला पारेको थियो। विस्तृत प्रतिवेदनका लागि हेर्नुहोस्, <http://www.inseconline.org/pics/1257598337.pdf>

शिक्षासम्बन्धी अधिकार: नेपाल सरकारले हरेक व्यक्तिका लागि शिक्षाको सुनिश्चितता गर्न बाँकि नै छ। निशुल्क शिक्षा योजनाले आम जनसमुदायलाई अबै पनि आकर्षित गर्न सकिरहेको छैन किनकि एकातिर ग्रामीण क्षेत्रमा विद्यालयसम्मको पहुँच सहज छैन भने अर्कोतिर निशुल्क शिक्षा योजनाले विद्यालयमा फिस तिर्नु नपर्ने बताए तापनि यससँग सम्बन्धित अन्य आवश्यक खर्चहरू उदाहरणका लागि किताब, कापी, मसलन्द, युनिफर्म तथा खाना यसअन्तर्गत समावेश गरिएको छैन। मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा २६ ले बन्दोबस्त गरेअनुसारको अनिवार्य शिक्षा प्रणाली अवलम्बन गर्ने काम गरिएको छैन। व्यवसायिक र प्राविधिक शिक्षा सीमान्तकृत वर्ग तथा गरिब वर्गका पहुँचभन्दा बाहिर रहेको छ। सरकारले,

- हाल सञ्चालित निशुल्क शिक्षा योजनालाई सबलीकृत गर्न प्रयासहरू जाँरि राखिनुका अतिरिक्त आधारभूत र प्रारम्भिक शिक्षालाई अनिवार्य बनाउनुपर्दछ।
- शिक्षासम्बन्धी अधिकारको सन्दर्भमा बालक र बालिकाबीचको तथा शहरी र ग्रामीण समुदायबीचको विद्यमान विभेदको उन्मूलन गर्न शिक्षामा पहुँच विस्तार गर्न थप आवश्यक उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्दछ।

४) आदिवासी तथा जनजातिको अधिकार

आइएलओ महासन्धि १६९ र आदिवासी तथा जनजाति सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्रको कार्यान्वयन

अवस्था: आइएलओ महासन्धि १६९ तथा राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्रले बन्दोबस्त गरेबमोजिम आदिवासी तथा जनजातिहरूको आत्मनिर्णयको अधिकारको कार्यान्वयन अझै हुन सकेको छैन।^{१६} आदिवासी तथा जनजातिहरूका अधिकारका सम्बन्धमा राष्ट्रसङ्घीय विशेष समाधिकद्वारा सुझाइएका सिफारिश^{१७} अनुकूलको दायित्व नेपाल सरकारले बहन गर्न आवश्यक छ। सरकारले,

- आदिवासी तथा जनजातिहरूका परम्परा, रीतिरिवाज, भूउपभोग प्रणालीलाई यथोचित मान्यता प्रदान गर्न आइएलओ महासन्धि १६९ र राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्रको कार्यान्वयनका साथै विद्यमान कानून तथा नीतिहरूलाई सोही अनुकूल परिमार्जन तथा संशोधन गर्नुपर्दछ।
- विशेष समाधिकद्वारा सिफारिश तथा जातिय भेदभावविरुद्धको समितिको निष्कर्षात्मक टिप्पणीहरूलाई प्राथमिकता र तदारुकताका साथ कार्यान्वयन गर्ने कुरामा ध्यान पुऱ्याउनु पर्दछ।

भाषा, धर्म र संस्कृतिसम्बन्धी अधिकार: सरकारले आदिवासी जनजातिसम्बन्धी ५९ वटा समूहहरूलाई आधिकारिक रूपमै पहिचान गरेको भए तापनि अन्य थुप्रै त्यस्ता समूहहरू औपचारिक ढङ्गले सूचीकृत हुन छुटेका छन्। संविधानले नेपाली भाषालाई सरकारी कामकाजको भाषा बनाएको कारणले आदिवासी तथा

^{१६} यूएनडीआरआईपीले स्वीकार गर्दछ कि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय बडापत्र, आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र र नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रले सबै मानिसको आत्मनिर्णयको अधिकारको आधारभूत महत्व सुनिश्चित गर्दछन्, जसबाट ती मानिसहरूले आफ्नो राजनीतिक स्थान सुरक्षित गर्न र स्वतन्त्रतापूर्वक आफ्नो आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक विकासका लागि प्रयास गर्न सक्दछन्। खासगरी यूएनडीआरआईपीको धारा ३ मा आदिवासी जनजातिहरूको आत्मनिर्णयको अधिकारका बारेमा उल्लेख गरिएको छ जसका आधारमा उनीहरूले स्वतन्त्रतापूर्वक आफ्नो राजनीतिक स्थान बनाउन र आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक विकास गर्न सक्न्।

^{१७} आदिवासी जनजातिको मानवअधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताको अवस्थासम्बन्धी विशेष समाधिकद्वारा गरिएका सिफारिस, सीईएसआरका निष्कर्षात्मक सुझावहरू (३३ औँ सत्र, ३० अप्रिल - १८ मे २००७) र सर्दका सुझावहरू

जनजातिहरूलाई शिक्षा, सरकारी सेवा र सूचनामा पहुँच राख्ने कुरामा व्यवधान खडा गरिएको छ।^{१८} त्यसै कारण थुप्रै आदिवासी तथा जनजातिका भाषाहरू जोखिममा पर्दै आइरहेका छन्।^{१९} मुलुकी ऐन २०२०, अदलको महल अनुसार गौ-हत्या गरिएको अवस्थामा १२ वर्षसम्म कैदको सजाय हुने व्यवस्था छ। तर केही आदिवासी तथा जनजातिहरूका परम्परा र संस्कृतिअन्तर्गत साँढे बली दिने परम्परा रहिआएको छ।^{३०} सरकारले,

- आदिवासी तथा जनजातिहरूले बोल्ने भाषालगायत सबै भाषाहरूलाई नेपाली भाषासह राज्यका क्रियाकलापहरूमा प्रयोग गर्ने बन्दोबस्त गर्दै बहुभाषिक शिक्षा प्रणाली अवलम्बन गर्नुपर्दछ।^{३१}
- आफ्नो भाषा, विशिष्ट संस्कृति र धर्मलाई कायम राख्न र विकास गर्न पाउने गरी आदिवासी तथा जनजातिहरूका अधिकार सुनिश्चित गर्नुपर्दछ।

भू तथा प्राकृतिक सम्पदा सम्बन्धी अधिकार: कयौं भेदभावकारी कानून तथा व्यवहार^{३१} का कारण आदिवासी तथा जनजातिहरू परापूर्वकालदेखि नै भू तथा प्राकृतिक सम्पदाबाट वञ्चित रहँदै आइरहेका छन्। कुनै कालखण्डमा आदिवासी तथा जनजातिहरूको सामूहिक स्वामित्वमा रहेको जमिन, बासस्थान, पानी र अन्य प्राकृतिक सम्पदा^{३३} कालान्तरमा शक्तिशाली समूहद्वारा कब्जा गरी किपट^{३४} प्रथाको नै अन्त्य गरियो। किपट प्रथाको महत्वपूर्ण चरित्र भनेको एकातिर जमिनको विभाजन गर्न सकिदैन थियो भने अर्कोतिर यस्तो प्रकृतिको जमिन सामाजिक समूहको सामूहिक स्वामित्वमा रहेको हुन्थ्यो। (रेगमी १९७८) मुलुकी ऐन जग्गा पजनीको महलमा सन् १९६३ मा भएको संशोधनले काजगपत्रको अभाव भएका उल्लिखित किपट प्रकृतिका जग्गाहरूलाई रैकर^{३५} मा परिणत गरिदियो जसले गर्दा यस्तो जग्गामा समेत भूमिकर सङ्कलन गर्न सकिने भयो। यसले आदिवासी जनजातिको सामूहिक भूस्वामित्वको अन्त्य गरिदियो। उदाहरणका लागि किपटबाट रैकरमा परिणत भएका जमिनको स्वामित्व परिवर्तन र बेचबिखन हुन थाल्यो। त्यसरी नै विकास आयोजनाहरू, ठेक्कापट्टा र

१८ एफडब्लूएलडी. २००९. डिस्ट्रिक्टमिनेटरी लज् अगेन्स्ट वीमन, दलितस, एथिनसिटी, रिलिजियस एण्ड पर्सन्स वीद डिज्बिलिटी. काठमाडौं : फोरम फर विमन, ल एण्ड डेभलपमेन्ट

१९ सुब्बा, एट. अल. २००८. “नेपाल फेडेरेशन अफ इन्डिजिनियर्स नेशनालिटीज (नेफिन) - जनजाति इम्पावरमेन्ट प्रोजेक्ट (जेईपी) रिभ्यू अफ अचिभमेन्ट एण्ड इम्प्याक्ट्स (२००२-२००८)”, पेज नं. ४७

३० पूर्वी नेपालका किराँतहरूको परम्परामा साँढेलाई बलि दिने र गाईको मासु खाने चलन छ।

३१ एउटा परिभाषाअनुसार बहुभाषिक शिक्षा भन्नाले “पहिलो-भाषा-पहिले” शिक्षा अर्थात् मातृभाषाबाट शुरु हुने र विस्तारै अतिरिक्त भाषामा जाने शिक्षालाई जनाउँदछ। बहुभाषिक शिक्षा कार्यक्रमहरू विकासोन्मुख राष्ट्रहरूमा बढी उपयुक्त हुन्छन् जहाँ अल्पसङ्ख्यक भाषाहरू सामान्यतया शैक्षिक प्रणालीमा मूलप्रवाहीकरण हुनबाट वञ्चित भएका हुन्छन्। हेर्नुहोस्, http://en.wikipedia.org/wiki/Multilingual_Education

३२ भूमिसुधार ऐन, २०२१ ले भूमिको राष्ट्रियकरण र किपट प्रथाजस्तो परम्परागत सामूहिक भूस्वामित्व प्रणाली अन्त्य गर्‍यो। वन ऐन, २०२० ले आदिवासी जनजातिलाई उनीहरूको परम्परागत वनजङ्गलबाट विस्थापित गर्‍यो र प्राथमिकरूपमा गैरआदिवासी जनजातिको सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहमा स्थानान्तरण गर्‍यो। चरन भूमि राष्ट्रियकरण ऐन, २०३२ ले आदिवासी जनजातिको गौचरन भूमिलाई राष्ट्रियकरण गर्‍यो। राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐनले निकुञ्ज प्रमुखलाई अर्धन्यायिक अधिकार प्रदान गर्दा वा अन्य यस्तै अधिकार हस्तान्तरण गर्दा परम्परागत प्राकृतिक श्रोत-साधनमा पहुँच र निर्णय प्रक्रियाहरूमा परामर्श गरिनुपर्ने आदिवासी जनजातिको अधिकारको सम्मान गर्दैन।

३३ आदिवासी जनजातिको मानवअधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताको अवस्थासम्बन्धी विशेष समाधिककको प्रतिवेदन, २००७ (ए/एचआरसी/१२/३४/एडीडी.३)

३४ परम्परागत भूस्वामित्व प्रणाली। यो प्रणालीमा एकजना किपट सदस्यले निश्चित जनजाति समूहको सदस्य भएका नाताले अधिकार पाएको हुन्छ, र निश्चित क्षेत्रमा यसको स्थान हुन्छ। रैकर प्रणालीको विपरीत किपट प्रथाले सामूहिक भूस्वामित्व प्रणालीको प्रतिनिधित्व गर्दछ। (रेगमी, १९७८:५३४)

३५ रैकर यस्तो प्रणाली हो जसमा राज्यले नै भूस्वामीका रूपमा कार्य गर्दछ।

सामुदायिक वन^{३६}, राष्ट्रिय निकुञ्ज^{३७}, जलविद्युत आयोजना^{३८} जस्ता नीति तथा कार्यक्रमहरूले अधिकांश आदिवासी तथा जनजातिहरूले उपभोग गर्दै आएको पैत्रिक जमिन तथा क्षेत्रहरूबाट विस्थापित बनाइए। परिणामस्वरूप प्राकृतिक सम्पदाबाट लाभान्वित हुने अधिकार^{३९}, सहभागिताको अधिकार र परामर्श सम्बन्धी अधिकार जस्ता संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय आर्थिक तथा सामाजिक समितिले गरेको सिफारिस अनुकूलका^{४०} अधिकारबाट उनीहरू वञ्चित हुन पुगे। आदिवासी जनजातिका परम्परागत ज्ञानलाई संरक्षित गर्ने कुराहरू जस्तै प्रतिलिपि अधिकार, प्रमाणीकरण मार्क तथा डिजाइन, सामूहिक ट्रेडमार्क, प्याटेन्ट कानून, नैतिक अधिकार, समन्यायिक हिस्सा जस्ता जैविक विविधता सम्बन्धी महासन्धिको धारा ८ (अ) अनुरूपका विषयलाई संरक्षण गर्ने कानूनको अभाव छ।^{४१} सरकारले,

- आदिवासी तथा जनजातिहरूका पैत्रिक जमिन, क्षेत्र र प्राकृतिक सम्पदाउपरको स्वामित्व, त्यसको विकास र प्रयोग गर्न पाउने अधिकारलाई संरक्षण गर्न स्पष्ट देखिने गरी उपायहरू अवलम्बन गर्नु पर्दछ।
- आदिवासी तथा जनजातिहरूको जीवनलाई भौतिक रूपमा प्रभावित गर्ने गतिविधि तथा आयोजनाहरू सञ्चालन गर्दा उनीहरूको पूर्व स्वीकृत लिनुपर्ने कुराको सुनिश्चितता प्रदान गर्न स्वतन्त्र, पूर्व र सुसूचित सहमति सम्बन्धी व्यवस्था गर्न विशेष उपायहरू अपनाउनु पर्दछ।
- जैविक विविधता सम्बन्धी महासन्धिको धारा ८ (अ), नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको धारा २७ आइएलओ महासन्धी १६९ र आदिवासी तथा जनजातिहरूसम्बन्धी राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्रअनुसार

-
- ३६ नेपाल चेपाङ सङ्घ (एनसीए) ले हालसालै गरेको एउटा अध्ययनअनुसार कबुलियत वन कार्यक्रमका नाममा ल्याइएको कार्यक्रमका कारण आदिवासी जनजातिमध्ये एक चेपाङहरू आफ्नो परम्परागत जीविकोपार्जनका उपायहरूबाट वञ्चित भएका छन्। उदाहरणका लागि उनीहरूले भोगचलन गर्दै आएको खोरिया प्रणाली सङ्कटमा परेको छ र उनीहरू चरम खाद्य सङ्कटबाट गुञ्जिरहेका छन्।
- ३७ आदिवासी जनजातिहरूको मानवअधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताको अवस्थासम्बन्धी विशेष समाधिककले सन् २००८ मा नेपालको भ्रमण गरेका थिए। उनको प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएको थियो, “राष्ट्रिय निकुञ्जसमेतका संरक्षित क्षेत्र आदिवासी जनताले उपभोग गरिआएका वा परम्परागत स्थानहरूमा बनाइएको छ। यस्ता परियोजनाहरूले, उदाहरणका लागि चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज थारु, बोटे, दराई र अन्य आदिवासी जनजाति समुदायलाई विस्थापित गरे तर वैकल्पिक जीविकोपार्जन प्रदान गरेनन्। उनीहरूलाई न त यथोचित क्षतिपूर्ति नै प्रदान गरियो। अहिले यी समुदायहरू भूमिहीन भएका छन्। उनीहरू दैनिक जीवन गुजाराका लागि आवश्यक पर्ने दाउरा, खाद्यान्न र औषधिमूलक जडीबुटी सङ्कलन आदिबाट वञ्चित गरिएका छन्।” (पेज नं. ११, अनुच्छेद ३४-३५)
- ३८ लाहुर्निपको अध्ययन : कुलेखानी जलविद्युत परियोजनाले हजारौं तामाङ आदिवासी जनजातिलाई यथोचित क्षतिपूर्तिविना आफ्नो परम्परागत बसोबासस्थानबाट विस्थापित गर्‍यो। अहिले उनीहरू विद्युत सुविधासमेतबाट वञ्चित छन्। परियोजना शुरु हुनुभन्दा अघि न त उनीहरूसँग कुनै परामर्श गरिएको थियो न उनीहरूले नीति-निर्माण तहमा आफ्नो आवाज पुऱ्याउने अवसर नै प्राप्त गरे। यस्तै वास्तविकता अरुण तेश्रो जलविद्युत परियोजना स्थलमा पनि छ। अरुण तेश्रो याम्फु र लोहोरुङ आदिवासी स्थानहरूमा रहेको नेपालका बृहत् परियोजनाहरूमध्ये एक हो जुन वातावरणीय दृष्टिकोणले सन् १९९० को दशकमा निकै विवादमा परेको थियो। नेपाल सरकारले यो परियोजनाबाट प्रभावित आदिवासी समुदायसँग विना कुनै स्वतन्त्र र जानकारीयुक्त पूर्वअनुमति वा स्वीकृतिविना हालसालै एउटा भारतीय सरकारी स्वामित्वमा रहेको सत्लेज विद्युत निगमसँग समझदारीपत्रमा हस्ताक्षर गरेको छ।
- ३९ आईएलओ महासन्धि नं. १६९ को धारा १५.१ ले स्पष्ट पारेको छ कि आदिवासी जनजातिहरूलाई आफ्नो ठाउँका प्राकृतिक श्रोत-साधनको प्रयोग, व्यवस्थापन, संरक्षण र जगेर्ना कार्यमा सहभागी हुनेलाग्यत्का अधिकार छन्। त्यसैगरी धारा १५.२ अनुसार, आदिवासी जनजातिलाई यस्ता प्राकृतिक श्रोत-साधनसम्बन्धी विषयमा परामर्शको अधिकार र तिनको उपभोगको फाइदा लिने कार्यमा सहभागी हुने अधिकार पनि छ।
- ४० तीन नम्बर समितिको आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी सिफारिस नं. २३ मा उल्लेख गरिएको छ, “समिति जानकार र संवेदनशील छ कि विश्वका कयौं क्षेत्रमा आदिवासी जनजाति विभेद गरिएको र आफ्नो मानवअधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताहरूबाट वञ्चित गरिएको अवस्थामा छन्। खासगरी उपनिवेशवादीहरू, व्यापारिक कम्पनीहरू र राज्यका उद्योगहरूका कारण उनीहरूले आफ्नो भूमि र प्राकृतिक श्रोत-साधन गुमाएका छन्। परिणामस्वरूप उनीहरूको संस्कृतिको संरक्षण र ऐतिहासिक पहिचानको जगेर्ना जोखिममा परेको छ।”
- ४१ धारा ८(जे) र सम्बन्धित प्रावधान नै मुख्य मापदण्ड हो जसअनुरूप सीबीडीका पक्ष राष्ट्रहरूले आदिवासी जनजाति र स्थानीय समुदायको ज्ञान-सीप, सृजना र अभ्यासहरूलाई जैविक विविधताको जगेर्ना र दिगो प्रयोगका लागि सान्दर्भिक परम्परागत जीवनशैली अनुरूप सम्मान, संरक्षण र कायम गर्ने, यस्ता ज्ञान-सीप भएकाहरूको स्वीकृति र संलग्नतामा तिनको व्यापक प्रयोगलाई सम्बर्द्धन गर्ने, परम्परागत ज्ञान-सीपको सदुपयोगद्वारा हुने फाइदाको न्यायोचित वितरणलाई प्रोत्साहित गर्नेजस्ता प्रतिबद्धता व्यक्त गरेका छन्।

आदिवासी तथा जनजातिहरूको ज्ञानको र प्याटेन्ट सम्बन्धी अधिकारको संरक्षण गर्न आवश्यक उपयाहरू अवलम्बन गर्नुपर्दछ।

जारि संविधान निर्माण प्रक्रिया: सरकारले नयाँ संविधानको मस्यौदा प्रक्रियामा आदिवासी जनजातिहरूले आफूले स्वतन्त्रपूर्वक छानेका प्रतिनिधिहरू⁸² मार्फत् सहभागिता सुनिश्चित गर्न स्वतन्त्र, पूर्व र सु-सूचित सहमतिका प्रावधानहरूको कार्यान्वयन गर्न अबै बाँकी छ। संविधानसभाको विषयगत समितिले तयार पारेको मस्यौदा प्रतिवेदन⁸³ले अन्तराष्ट्रिय मापदण्ड अनुकूल⁸⁴ को आदिवासी जनजातिहरूको मौलिक अधिकार समावेश गर्न नसकेको हुँदा आदिवासी जनजातिहरूको ती विषयउपर गम्भीर सरोकार रहेको छ। सरकारले,

- संविधानको मस्यौदा प्रक्रिया तथा नीति निर्माणका सबै तहमा आदिवासी जनजातिहरूले आफूले स्वतन्त्रपूर्वक चुनेका प्रतिनिधिहरूमार्फत् सहभागिता सुनिश्चित गर्न स्वतन्त्र, पूर्व र सु-सूचित सहमतिका प्रावधानहरूको कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ।
- नयाँ संविधानको मस्यौदा प्रक्रियामा आदिवासी तथा जनजातिहरूसम्बन्धी राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्रले अधि सारेका मान्यताहरूलाई आधारभूत संरचनाका रूपमा ग्रहण गर्दै आदिवासी तथा जनजातिहरूको आत्मनिर्णयको अधिकारलाई नयाँ संविधानले पहिचान गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्दछ।

५) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको प्रतिनिधित्व, सहभागिता, शिक्षा तथा सामाजिक सुरक्षा: अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि र त्यसको इच्छाधीन उपलेख समेतलाई नेपालले अनुमोदन गरिसकेको छ। संविधान निर्माण प्रक्रिया तथा सार्वजनिक क्षेत्रमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सहभागिता अबै महसुस हुन सकेको छैन। शिक्षा, रोजगारी, स्वास्थ्य, आवास तथा अन्य धेरै क्षेत्रहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूउपर वस्तुगत भेदभाव अबै कायम छ। ६८ प्रतिशत अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूमध्ये (५९.६% पुरुष तथा ७.७% महिला) शिक्षाबाट वञ्चित छन्।⁸⁵ अपाङ्गता भएका बालबालिकामध्ये करिब आधाजसोले शिक्षा सेवाबाट लाभ ग्रहण गर्न सकिरहेको अवस्था छैन। वर्तमान शिक्षा प्रणाली अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका निमित्त मैत्रीपूर्ण छैन। अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू, वृद्ध, अनाथका निमित्त व्यक्तिगत सहायता तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू विशेषतः महिला तथा बालबालिकाका बस्ने आवास सम्बन्धी कुनै प्रावधान छैन। सरकारले,

- रोजगारी, यातायात, खेलकुद, व्यक्तिगत सहायता तथा स्वास्थ्य सुविधा, आवास, यातायात, खेलकुद तथा सांस्कृतिक जीवन तथा व्यक्तिगत सहूलियतका सेवाका निमित्त यथोचित स्थान प्रदान गर्ने नीति तत्काल तर्जुमा गरी लागू गर्नु पर्दछ।

⁸² आदिवासी जनजातिसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्रको धारा १८ र १९ ले यी अधिकारहरू उल्लेख गरेका छन्। त्यसैगरी, आईएलओ महासन्धि नं. १६९ ले कैयन् सन्दर्भहरू प्रस्तुत गरेको छ, जस्तै: धारा २, ४, ६, ७, १५, १६, २०, २२, २३, २५, २७ र ३३।

⁸³ संविधानसभाका विषयगत समितिका प्रतिवेदनहरू www.can.gov.np मा उपलब्ध छन्।

⁸⁴ हेर्नुहोस् आदिवासी जनजातिका दशवटा संस्थाहरू र एउटा अन्तराष्ट्रिय संस्था (फरेष्ट पिपल्स प्रोग्राम - एफपीपी) द्वारा ७५ औं सत्रको सन्दर्भमा (३-२८ अगष्ट २००९) सर्डसमक्ष २९ जुलाई २००९ मा प्रस्तुत गरिएको अनुरोधपत्र

⁸⁵ विश्व बैङ्क. २००२. कन्ट्री प्रोफाइल : डिजाइनिङ्ग इन् किड्डम अफ नेपाल

- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू विरुद्ध हुने भेदभाव विरुद्ध लड्न डर्बन घोषणापत्र तथा कार्ययोजना अनुकूल हुने गरी ठोस उपायहरूको अवलम्बन गर्नुपर्दछ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूसम्बन्धी महासन्धि तथा त्यसको इच्छाधीन उपलेखको कार्यान्वयनका साथै महासन्धिका प्रावधानहरू नेपालको नयाँ संविधानमा समावेश गर्नु पर्दछ।
- ब्रेल लिपि तथा साङ्केतिक भाषा समावेश गरी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई यथोचित स्थान प्रदान गर्दै शिक्षाका निमित्त विशिष्ट उपायहरू तत्काल लागू गर्नु पर्दछ।
- जारी संविधान निर्माण प्रक्रियाअन्तर्गत अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सहभागिता सुनिश्चित गर्न कदम चाल्नुपर्दछ र सार्वजनिक क्षेत्रमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सहभागिता र प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्नु पर्दछ।
- सरकारी कामकाजका लागि बहुभाषिक नीति तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका निमित्त ब्रेल लिपि र ट्याक्डिल भाषाको उपयोग गरी पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकमा मातृभाषाको प्रयोग सुनिश्चित गर्नुपर्दछ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका निमित्त आधारभूत सामाजिक सुरक्षाको बन्दोबस्ती प्रत्याभूत गर्ने कानूनको तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ।

६) बाल अधिकार

नेपालका बालबालिकाहरूले अधिकारका कठोर उल्लङ्घनको सामना गरिरहेका छन्। बाल वेश्यावृत्ति र मानव ओसारपसार तीव्र रूपले बढेको छ। काठमाडौं उपत्यकामा मात्र २० हजारभन्दा बढी बालबालिकाहरू वेश्यावृत्तिमा संलग्न रहेका छन् भन्ने अनुमानित तथ्याङ्क रहेको छ। उमेर ढाँटेर बेचबिखनका लागि बालबालिकाहरूलाई ओसारपसार गरिरहेको हुँदा त्यसले निजहरूलाई अझ बढी जोखिममा पारेको छ। जहाँसम्म बाल न्यायप्रणालीको सन्दर्भ छ बालबालिकाहरूलाई प्रायजसो वयस्क थुनुवाहरूसँगै राख्ने गरिएको छ। बाल सुधारगृह र पुर्नस्थापनाको सुविधा मुलुकभर एक ठाउँमा मात्र रहेको छ। बालश्रमका निकृष्ट स्वरूपमा संलग्न हुने बालबालिकाको सङ्ख्या बढ्दो छ। सरकारी अनुगमन र सहायता भने रहेको देखिँदैन। विद्यालयमा आपूर्ति तथा पोशाक जस्ता विभिन्न खाले शुल्कहरूको निर्धारण गर्ने गरिएकाले प्राथमिक शिक्षा हालसम्म पनि पूर्णतया निशुल्क हुन नसक्नु चिन्ताको विषय बनेको छ। बालक र बालिका तथा ब्राम्हण र अन्य वर्ण, जात अथवा जातजाति समूहका बीच भर्ना हुने कुरामा ठूलो विभेद रहेको छ साथै विद्यार्थीहरू बाहिरिने उच्च दरको अवस्था तथा सार्वजनिक विद्यालयमा शिक्षाको न्यून गुणस्तर विद्यमान रहेको छ। सरकारले,

- बाल-पीडितीकरण (मानव ओसार-प्रसार, वेश्यावृत्ति तथा बालश्रम) को निवारण, उद्धार तथा पुर्नस्थापनाका लागि उपयुक्त नीति तथा कार्यक्रम तत्काल कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ र सबै क्षेत्र/जिल्लामा रोकथामका कार्यक्रम सहितको पुर्नस्थापना केन्द्रहरू स्थापना गर्नुपर्दछ।
- बालबालिकाहरूलाई थुनामा राखिने कुरा अन्तिम उपायका रूपमा मात्र प्रयोग गरिने र यदि थुनामा राख्नै पर्ने भएमा पुर्नस्थापना केन्द्रहरूमा राखिने कुराका लागि कानुनी तथा प्रशासनिक संयन्त्रहरू विद्यमान रहेका छन् भन्ने सुनिश्चित गर्न सबै आवश्यक उपायहरूको अवलम्बन गर्नुपर्दछ। बाल सुधार तथा पश्चातदर्शी सेवाका निमित्त प्रत्येक जिल्ला/क्षेत्रमा आवश्यक सबैखाले संशाधन विनियोजन गर्नु पर्दछ।

- बालबालिकाका निमित्त पहुँचयोग्य निशुल्क शिक्षा सुनिश्चित गर्न तथा अपाङ्गता भएका बालबालिका, दलित बालबालिका तथा एचआइभि/एड्स सङ्क्रमित बालबालिकाले विद्यालयमा कुनै प्रकारको भेदभाव सहनु पर्दैन भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्न सबै आवश्यक उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्दछ।
- शिक्षा, पर्याप्त खाना, स्वास्थ्य सेवा, बालश्रमबाट मुक्ति, मानव ओसारपसार तथा यौनजन्य हिंसाविरुद्ध बालबालिकाको अधिकार लागू गर्न तत्काल उपायहरूको अवलम्बन गर्नुपर्दछ।

७) महिला अधिकार (विस्तृत विवरणका लागि अनुसूची ३ हेर्नुहोस्)

पक्षपात तथा असमानपूर्ण व्यवहार: लिङ्गका आधारमा भेदभाव गरिने छैन भन्ने समानताको संवैधानिक प्रत्याभूतिका बावजुद विदेशीसँग विवाह गरेकी नेपाली आमाबाट जायजन्म भएका बालबालिका नागरिकताको अधिकारबाट वञ्चित छन्। नेपाली पुरुषसँग विवाह गरेकी विदेशी महिला पनि यस्तो अधिकारबाट वञ्चित नै रहेका छन्। ६२ वटा प्रचलित कानूनमा महिलाविरुद्ध भेदभावपूर्ण प्रावधान समावेश रहेका छन्।^{४६} उदाहरणका लागि आफ्नो पैत्रिक सम्पत्तिउपर महिलाको समान अधिकार छैन र सेना तथा प्रहरीको सेवा प्रवेश गर्दाको अवस्थामा महिलाहरूले गम्भीर भेदभाव सहनु पर्ने हुन्छ जहाँ आवश्यकता अन्तर्गत नै एकल (अविवाहित अथवा विधवा) हुनुपर्ने कानुनी बाध्यता निर्धारण गरिएको छ। सरकारले,

- अन्तर्राष्ट्रिय कानूनद्वारा निर्धारित मापदण्डबमोजिम राष्ट्रिय कानूनमा सुधार गर्ने प्रयोजनका लागि प्रचलित कानून अन्तर्राष्ट्रिय कानूनसँग अनुकूल रहे नरहेको यकिन गर्न सबै कानूनहरूको पुनरावलोकन गर्नुपर्दछ।
- महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभावको उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी महासन्धिले बन्दोबस्त गरेबमोजिम आफ्नो पतिलाई नागरिकताको अधिकार दिलाउन पाउने महिलाको समान अधिकार सुनिश्चित गर्नुपर्दछ।
- महिला र दलित अधिकारका साथसाथै समानता तथा गैरविभेदतासँग सम्बद्ध संसद्मा विचाराधीन कानूनहरू तत्काल तर्जुमा गरिनुपर्दछ।

महिला विरुद्धको हिंसा तथा घरेलु हिंसा: संवैधानिक प्रत्याभूति तथा कानुनी सुधार^{४७} का बावजुद घरेलु हिंसा^{४८}, मानव ओसार-पसार^{४९}, बलात्कार, यौनजन्य दुर्व्यवहारलगायतका लिङ्गमा आधारित हिंसा मुख्यतया

^{४६} एफडब्ल्यूएलडी. २००९. डिस्क्रिमिनेटरी लज् अगेन्स्ट वीमन, दलितसु, एथिसिटी, रिलिजियस एण्ड पर्सन्स वीद डिज्बिलिटी. काठमाडौं : फोरम फर वीमन, ल एण्ड डेभलपमेन्ट

^{४७} मानव बेचबिखनसम्बन्धी ऐन, २००७ र यसको नियमावली, २००८, घरेलु हिंसा (नियन्त्रण तथा सजाय) ऐन, २००९, वैदेशिक रोजगार ऐन, २००७ र यसको नियमावली, २००७

^{४८} महिलाविरुद्ध हिंसा पितृसत्तात्मक मूल्य-मान्यता र राज्यका अति भेदभावपूर्ण कानून र नीतिहरूका कारण अडेको छ। महिलाविरुद्ध हिंसा सार्वजनिक यातायातमा यात्रा गर्दा, कार्यस्थल, विद्यालय, खेलकूद, क्लब, अध्ययन संस्थानहरू र अस्पतालमा पनि हुने गर्दछ। समुदायस्तरमा विद्यमान महिलाविरुद्ध हिंसाका स्वरूपहरूमध्ये बलात्कार, यौन दुर्व्यवहार, मौखिक दुर्व्यवहार (जस्तै: विधवाविरुद्ध प्रयोग गरिने “लोगने टोकुवा”, “अलक्षिणी” जस्ता अपशब्दहरू), बेचबिखन, बोक्सीको आरोप, जबर्जस्ती बेश्यावृत्ति आदि प्रमुख हुन्।

^{४९} पर्याप्त कानुनी व्यवस्था र विद्यमान कानूनहरूको उपयुक्त कार्यान्वयनको अभावका कारण १० देखि २० वर्षसम्मका करिब ५ देखि १२ हजार बालिका र युवतीहरू जबर्जस्ती बेश्यावृत्ति र श्रम शोषणका लागि देशबाहिर बेचिएका छन्। -विस्तृत जानकारीका लागि हेर्नुहोस्, नेपाल सरकार, २००९, सन् २०१० का लागि लैङ्गिक हिंसासम्बन्धी राष्ट्रिय कार्ययोजना)

प्रचलित कानुनी प्रावधानहरू कार्यान्वयन गर्न नसकिएकाले^{५०} तथा विस्तृत कानुनी संरचना^{५१} तथा कार्यान्वयनको कमीका कारण सम्बोधित हुन सकेनन्। घरेलु हिंसा^{५२}लाई कसूर कायम गरिएको भए तापनि यस प्रकारको अपराधलाई निवारण गर्ने सरकारी प्रयासहरूले कमैमात्र प्रगति हासिल गरेका छन्। सरकारले,

- सर्वोच्च अदालतले पहिचान गरिएबमोजिम महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी महासन्धिको धारा २ (एफ), ५ (बि) तथा धारा १४ को अनुकूल हुने गरी पितृसत्तात्मक संरचनाका विरुद्ध समाजमा रहेका प्रवृत्ति र धारणाहरूलाई महिलामैत्री तुल्याउन सबै प्रकारको पृष्ठभूमि निहित महिलाहरू विरुद्ध हुने सबै प्रकारका असमान तथा अनुचित बाधा र व्यवधान समाप्त पार्न उपयुक्त र तात्कालिक उपायहरूको स्थापना, कार्यान्वयन तथा निरन्तर अनुगमन गर्नुपर्दछ।
- महिला विरुद्ध हुने हिंसाको निवारण गर्ने तथा यस प्रकारको उल्लङ्घनका आरोपहरूको प्रभावकारी रूपमा अनुसन्धान गरिने एवम् पीडकहरूलाई न्यायको दायरामा ल्याई पीडितलाई परिपूरण प्रदान गर्ने कुरा सुनिश्चित गर्न सबै आवश्यक उपायहरूको अवलम्बन गर्ने साथै महिलाको अधिकार उल्लङ्घनका लागि जिम्मेवार दोषयुक्त मान्यता प्रणाली र सांस्कृतिक प्रचलनलाई निरूत्साहित गर्न आवश्यक उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्दछ।
- दाइजो (दहेज) प्रथा तथा मधेशी महिला उपरका अन्य ज्यादती उन्मूलन गर्नुपर्दछ।

न्यून प्रतिनिधित्व: नेपालको मानव विकास प्रतिवेदन २००९ ले राजनीतिक प्रक्रियामा महिलाको सहभागिता दर पुरूषको तुलनामा पाँच खण्डको एक खण्ड मात्र रहेको कुरा दर्शाएको छ। सरकारले,

- महिला, शान्ति र सुरक्षा सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सुरक्षा परिषद् प्रस्ताव १३२५ र महिला, शान्ति र विकास सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सुरक्षा परिषद् प्रस्ताव १८२० अनुकूल हुने गरी तथा नेपालको सर्वोच्च अदालतले गरेका हालसालैका फैसलाहरूलाई मध्यनजर गर्दै नीति निर्माण प्रक्रियामा महिलाको समानुपातिक सहभागिता सुनिश्चित गर्नुपर्दछ।

^{५०} युनिफेम र साथी नामक संस्थाद्वारा द्वन्द्व र द्वन्द्वोत्तर अवस्थामा यौनजन्य र लैङ्गिक हिंसा सम्बन्धमा सन् २००८ मा दुईवटा जिल्लाका कूल ४६४ जना उत्तरदातामा गरिएको एक अध्ययनले विगत ३० वर्षदेखि आफ्ना पतिसँग बसेका तथा भर्खर छुट्टिएका/सम्बन्धविच्छेद गरेका/विधवा भएका गरी अधिकांश (६३ प्रतिशत) महिलाहरूले द्वन्द्वको अवधिमा आफ्ना पतिद्वारा यौनजन्य र लैङ्गिक हिंसा भोग्नु परेको देखायो। यीमध्ये ४ प्रतिशतले द्वन्द्वका कारण उत्पन्न स्थिति, जस्तै: आर्थिक अभाव (३७ प्रतिशत) र पतिद्वारा मादक पदार्थ सेवन (४६ प्रतिशत) र २१ प्रतिशतले यौन सम्पर्क राख्न अनुमति नदिएका कारण यस्तो हिंसा भएको बताएका थिए। विभिन्न समुदायहरू र देशका विभिन्न भागहरूमा विद्यमान सामाजिक र सांस्कृतिक चलनहरू जस्तै: बोक्सीको आरोप, छाउपडी, देउकी, वादी आदि अन्य प्रकारका लैङ्गिक विभेद र लैङ्गिक हिंसाका स्वरूपहरू हुन्।

^{५१} एफडब्लूएलडी. २००९. डिस्क्रिमिनेटरी लज् अगेन्स्ट वीमन, दलितस्, एथिनसिटी, रिजिजियस एण्ड पर्सन्स वीद डिज्बिलिटी. काठमाडौं : फोरम फर वीमन, ल एण्ड डेभलपमेन्ट

^{५२} नजिकको व्यक्तिबाट हुने हिंसा, वैवाहिक बलात्कार, बहुविवाह, मादक पदार्थ सेवन गरी महिलामाथि गरिने ज्यादती, हाडनातामा हुने यौन हिंसा, दाइजोका कारण हुने हिंसा, बालिका-शिशु हत्या, तथा अन्य हानिकारक सांस्कृतिक र परम्परागत चलनहरू जस्तै: बालविवाह, छोरालाई प्राथमिकता दिने, आफूखुशी विवाह गर्न पाउनुपर्ने अधिकारमा अवरोध र विधवाका लागि विभिन्न अमानवीय आचारसंहिताका साथै देउकी, भुमा, वादी, कमलहरी र कुमारीजस्ता प्रथाहरूका कारण घरेलु हिंसा सर्वत्र व्याप्त छ।

नागरिकता: नागरिकताको अधिकारसम्बन्धी संवैधानिक तथा कानुनी व्यवस्थाका बावजुद सबै प्रशासनिक निकायहरूमा पितृसत्तात्मक संरचना रहेका कारण आमाको नाउँबाट नागरिकता प्रदान गर्ने प्रचलन समस्यै समस्याको घेरामा रहन पुगेको छ। विवाहपश्चात् नेपाल भित्राइने विदेशी पतिलाई महिलाले नागरिकता दिलाउन नसक्ने भएकाले संवैधानिक भेदभाव रहेको देख्न सकिन्छ। स्पष्ट कानुनी व्यवस्था रहेको भए तापनि मधेशी दलित समुदायका केही व्यक्तिहरू थर^{५३} को आधारमा नागरिकता प्राप्त गर्ने अधिकारबाट वञ्चित रहेका छन्। सरकारले,

- महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभावको उन्मूलन सम्बन्धी महासन्धि तथा अन्य अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज बमोजिम सबै महिलालाई नागरिकता सुनिश्चित गर्नुपर्दछ।
- तराई-मधेशका महिला तथा दलितका निमित्त नागरिकताको अधिकार सुनिश्चित गर्नुपर्दछ।

आदिवासी जनजाति महिलाको अधिकार: आदिवासी तथा जनजाति महिलाको यथार्थ अवस्था चित्रण गर्ने कुनै छुट्टै तथ्याङ्क रहेको छैन। साक्षरता दर, भू-स्वामित्वको अवस्था, पेशा, भाषा तथा शैक्षिक अवस्थामा रहेको तुलनात्मक भिन्नताका कारण गैरआदिवासी जनजाति महिलाको तुलनामा आदिवासी जनजाति महिलाले सबै भिन्न तहमा आफूहरूलाई सामाजिक बहिष्करणमा पारिने व्यवस्थित व्यवहार भोग्नु परेको छ।^{५४}राज्यका नीति निर्माणको संरचनामा आदिवासी जनजाति महिलाको न्यून प्रतिनिधित्व^{५५} रहेको छ। यस कुरालाई आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी समितिको सिफारिशले दर्शाएबमोजिम अझै सम्बोधन गरिएको छैन।^{५६} सरकारले,

- नीति निर्माणका सबै तहमा आदिवासी जनजाति महिलाहरूको समानुपातिक सहभागिता सुनिश्चित गर्नुपर्दछ।
- आगामी राष्ट्रिय जनगणना २०११ अन्तर्गत आदिवासी जनजाति व्यक्तिहरू तथा आदिवासी जनजाति महिलाहरूको छुट्टै तथ्याङ्क समावेश गर्न कदम चाल्नुपर्दछ।

^{५३} उदाहरणका लागि यदि कुनै कथित दलित जातिको व्यक्तिले तथाकथित माथिल्लो जातिका भनिने व्यक्तिहरूले प्रयोग गर्ने कुनै थर राख्दछ भने दलित जातिको व्यक्तिलाई उक्त थरमा नागरिकता प्राप्त गर्नबाट वञ्चित गरिन्छ।

^{५४} नेपाली आदिवासी महिलाहरू तेहरो शोषण भेल्ले बाध्य छन् - पितृसत्ता, राज्यका संयन्त्र र नीतिहरू र आदिवासी जनजाति समुदायभित्रको लैङ्गिक विभेदको अवस्था। विभिन्न अध्ययनहरूले देखाएका छन् कि ९६ प्रतिशत आदिवासी जनजाति महिलाहरूको शैक्षिकस्तर निकै तल छ। औसतमा २५ प्रतिशत आदिवासी जनजाति महिला मात्र साक्षर छन्। १० प्रतिशतले मात्र स्वास्थ्य सेवामा पहुँच पाएका छन् भने बाँकी ९० प्रतिशत परम्परागत औषधोपचारमा निर्भर छन्। प्रमुख राजनीतिक दलहरूमा आदिवासी जनजाति महिलाहरूको प्रतिनिधित्व केवल ०.७६ प्रतिशत मात्र छ।

^{५५} गुरुङ, ज्योति. २००८. "स्टाटस अफ इन्डिजिनियस नेशनालिटीज वीमन". नेपाल इन्डिजिनियस जर्नल, वर्ष १, नम्बर १

^{५६} "वञ्चित समुदाय र बहिष्करणमा परेका समूहहरू, खासगरी दलित, मधेशी र आदिवासी जनजाति र यी समूहहरूभित्रका महिलालाई, नीति-निर्माण निकायहरूको सबै तहमा प्रतिनिधित्व गराइने कुरा संविधान निर्माण प्रक्रियामा सुनिश्चित गरियोस्" भनी सीईएसआरको निष्कर्षात्मक सुझाव (३८ औँ सत्र, ३० अप्रिल - १८ मे २००७) मा जोड दिइएको छ।

अपाङ्गता भएका महिलाको अधिकार: अपाङ्गता भएका महिलाहरूसँग जोडिएका सामाजिक लाञ्छना प्रशस्त मात्रामा अझै विद्यमान छन्। साथै बलात्कार, घरेलु हिंसा तथा यौनजन्य दुर्व्यवहार आदिका स्वरूपमा देखा पर्ने लिङ्गमा आधारित हिंसा भोग्न उनीहरू बाध्य छन्। शिक्षा, रोजगारी, विवाह जस्ता कुरामा तथा संशाधन र हिडडुल गर्न पाउने कुराको पहुँच इत्यादिमा उनीहरूलाई भेदभाव गर्ने गरिएको छ। सरकारले,

- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू विरुद्ध हुने भेदभाव उन्मूलन गर्न छुट्टै कानूनको तर्जुमा गर्नुपर्दछ र सार्वजनिक क्षेत्रमा अपाङ्गता भएका महिलाहरूको सहभागिता र प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्नुपर्दछ।
- महिला विरुद्धको हिंसा सम्बन्धी अपराध अनुसन्धानका विद्यमान संयन्त्रहरूलाई सबल तुल्याउनु पर्दछ।

मुस्लिम महिलाको अधिकार: मुस्लिम महिलाले भेदभावका अनेकौँ स्वरूप बेहोरिरहेका छन्। सरकारका सबै तहमा उनीहरूको प्रतिनिधित्वको अवस्था दयालाग्दो रहेको छ। सरकारले,

- समावेशी सिद्धान्त अनुसार राज्य संयन्त्रमा मुस्लिम महिलाको सहभागिता र प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्नुपर्दछ।

अनुसूची १

गैरसरकारी संस्थाहरूको नामावली

१. सस्टेनेबल एग्रीकल्चर फर रूलर डेभेलपमेन्ट कन्सर्न सोसाइटी, नेपाल
२. आदिवासी जनजाति महासङ्घ
३. आदिवासी राष्ट्रिय उत्थान प्रतिष्ठान
४. आदिवासी जनजाति अधिकार मञ्च
५. एड्भोकेसी फोरम
६. अखिल नेपाल महिला सङ्घ
७. नेपालमा महिला तथा बालबालिका बेचबिखन विरुद्धको सञ्जाल , एट्विन
८. नेपाल दलित महिला उत्थान सङ्घ
९. किरात चाम्लिङ् भाषा र संस्कृति विकास सङ्घ
१०. नेपाल किरात कुलुङ् भाषा, संस्कृति विकास सङ्घ
११. बाहिङ् किरात मुलुखिम
१२. वियोन्ड बेइजिङ् कमिटी
१३. नील हिरा समाज
१४. बुङ् पब्लिक वेलफेयर सेन्टर
१५. महिला विरुद्धका सबै भेदभाव उन्मूलन गर्ने संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धि लेखन समिति
१६. सेन्टर फर एग्रो इकोलोजी एण्ड डेभेलपमेन्ट
१७. सेन्टर फर इथनिक स्टडिज् एण्ड डेभेलपमेन्ट
१८. सेन्टर फर हिमालयन इन्टिग्रेटेड् डेभेलपमेन्ट एण्ड सोसियल वेलफेयर
१९. सेन्टर फर ह्यूमन राइट्स एण्ड डेमोक्रेटिक स्टडिज्
२०. सेन्टर फर इन्डिजिनियस इथनिक पिपुल्स कन्सर्न
२१. सेन्टर फर प्रोटेक्सन अफ ल एण्ड इन्भायरमेन्ट
२२. सेन्टर फर स्टडि अन जेन्डर एण्ड डेभेलपमेन्ट स्टडि
२३. यातना पीडित सरोकार केन्द्र, नेपाल
२४. चाम्लाङ् सृजनशील युवा समाज
२५. चाइल्ड नेपाल
२६. बाल अधिकार सरोकार केन्द्र
२७. सिविन-नेपाल
२८. चिल्ड्रेन-विमन इन सोसियल सर्भिस एण्ड ह्यूमन राइट्स
२९. चिल्ड्रेन एज अ पिस अफ जोन (सिजोप)
३०. चुलाचुली युनेस्को क्लब
३१. दण्डहीनता विरुद्ध नागरिक कार्यदल

३२. सिभिक कन्सर्न नेपाल
३३. शान्तिका लागि साझा अभियान
३४. कम्युनिटी ए्याक्सन सेन्टर
३५. कम्युनिटी हेल्प सेन्टर
३६. सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्र
३७. सेन्टर फर स्टडी अन जेण्डर, सोसाइटी एण्ड डिभलोपमेन्ट स्टडी (सीएसजिएस)
३८. सामाजिक विकासको लागि सचेत समाज
३९. संवैधानिक कानून व्यवसायी मञ्च
४०. राष्ट्रिय विकासको लागि सहकारी समाज नेपाल
४१. कुज एड्स नेपाल
४२. दलित ह्यूमन राइट्स अरगनाइजेसन
४३. दलित लिटरेचर एण्ड कल्चरल एकेडेमी
४४. दलित गैरसरकारी संस्था महासङ्घ
४५. दलित स्टडि एण्ड डेभेलपमेन्ट सेन्टर
४६. दलित सेवा सङ्घ
४७. दलित सेवा सङ्गठन
४८. नेपाल अपाङ्ग मानवअधिकार केन्द्र
४९. डाइनमिक ग्रुप फर चेन्ज
५०. शिक्षा पत्रकार समूह
५१. एटिन् मगरान्त मगर ल्याङ्गेज लिटरेचर कल्चर प्रिंजरवेसन, रिसर्च एण्ड डेभेलपमेन्ट एकेडेमी
५२. इन्भार्मेन्ट एण्ड चाइल्ड डेभेलपमेन्ट सेन्टर
५३. इन्भार्मेन्ट एण्ड रुरल डेभेलपमेन्ट सेन्टर
५४. नेपाल पत्रकार महासङ्घ
५५. दलित महिला सङ्घ
५६. फरेस्ट रिसोर्सेस स्टडिज् एण्ड एक्सन टिम
५७. फोरम फर इन्डिजिनियस् न्यासन्यालिटिज् कन्सर्न,गोर्खा
५८. फोरम फर इन्डिजिनियस् न्यासन्यालिटिज् डेभेलपमेन्ट
५९. जन अधिकार संरक्षण मञ्च-नेपाल
६०. फोरम फर पब्लिक अवेरनेस रुरल डेभेलपमेन्ट एण्ड इन्भार्मेन्टल कन्र्जभेशन
६१. महिला, कानून र विकास मञ्च
६२. गन्दर्भ कल्चर एण्ड आर्ट अरगनाइजेसन
६३. गन्दर्भ समाज
६४. ग्रामिण समाज उत्थान केन्द्र
६५. ग्रामिण उत्थान अभियान
६६. ग्रुप फर ह्यूमन राइट्स एण्ड सोसियो लिगल रिसर्च
६७. हेल्प नेपाल
६८. हिल डेभेलपमेन्ट एण्ड कन्र्जभेशन ग्रुप नेपाल
६९. हिमराइट्स

७०. हिमालय भोटे समाज
७१. हिमालयन इन्डिजिनियस सोसाइटी
७२. हिमालयन नेचुरल फाइबर फाउन्डेसन
७३. अपाङ्ग बाल अस्पताल तथा पुनर्स्थापन केन्द्र
७४. मानवअधिकार एलायन्स
७५. ह्यूमन राइट्स एण्ड कम्युनिटी डेभेलपमेन्ट सेन्टर
७६. मानवअधिकार तथा प्रजातान्त्रिक मञ्च
७७. मानवअधिकार शिक्षा रेडियो श्रोता क्लब, नेपाल
७८. मानवअधिकार संरक्षण तथा प्रवर्द्धन केन्द्र
७९. मानवअधिकार सन्धि अनुगमन समन्वय समिति
८०. ह्यूमन राइट्स विदाउट फ्रन्टियर्स-नेपाल
८१. ह्यूमन वेलफेयर कमिटी-नेपाल
८२. हुरहुरे युवा क्लब
८३. इन्डिपेन्डेन्ट लिभिङ्ग सेन्टर
८४. इन्डिजिनियस इथनिक लयर काउन्सिल-नेपाल
८५. इन्डिजिनियस नेशनलिटीज् डेभेलपमेन्ट फोरम
८६. इन्डिजिनियस नन् गभरमेन्टल अर्गनाइजेसन डिस्ट्रिक्ट कोओर्डिनेशन फोरम
८७. इन्डिजिनियस रिर्सच एण्ड डेभेलपमेन्ट सेन्टर
८८. इन्डिजिनियस रुरल डेभेलपमेन्ट सोसियल सर्भिसेज-नेपाल
८९. इन्डिजिनियस विमेन लिगल अवेरनेस ग्रुप
९०. अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक)
९१. इन्हुरेड इन्टरनेशनल
९२. मानवअधिकार सञ्चार प्रतिष्ठान, नेपाल
९३. जागरण मिडिया सेन्टर
९४. जाग्रित नेपाल
९५. जनप्रेरणा केन्द्र, जनकपुर
९६. जनजाति विकास मञ्च
९७. जनउत्थान प्रतिष्ठान
९८. जेएसेक, नेपाल
९९. जेरो किरात राडु समाज
१००. जिमि राई उत्थान समाज
१०१. कालिमाटी युवा क्लब
१०२. कन्चनजङ्घा महिला विकास समाज
१०३. कारानी सामुदायिक विकास केन्द्र
१०४. कामोरङ्ग सोसाइटी सरभिस एसोसियसन
१०५. काठमाडौं स्कुल अफ ल
१०६. किरात कम्युनिटी डेभेलपमेन्ट सेन्टर, फोरम फर वमन डेभेलपमेन्ट
१०७. किरात खालिङ्ग राई विकास सङ्घ

१०८. किरात रोडु नाचिरिङ्ग सखम, काठमाडौं
१०९. किरात सेवा समाज
११०. किरात याकथुम चुम्लुङ्ग
१११. किरात युवा समाज
११२. लयर्स एसोसियसन फर ह्यूमन राइट्स अफ नेपालिङ्ग इन्डिजिनियस् पिपुल
११३. लयर्स नेशनल क्याम्पियन अगेन्स्ट अनटचोबलिटी
११४. कानुनी सहयोग तथा परामर्श केन्द्र
११५. लिम्बू भाषा तथा संस्कृति विकास केन्द्र
११६. लिम्बू भाषा विकास सङ्घठन
११७. लोहोरुङ्ग याखुखामा युयोङ्ग
११८. लोककल्याण नेपाल
११९. लभ ग्रिन डेभेलपमेन्ट कमिटी
१२०. लुमन्त, नेपाल
१२१. लुज्जा, नेपाल
१२२. मधेसी दलित सेवा समाज
१२३. मधेसी दलित विकास महासङ्घ
१२४. मधेसी दलित महासङ्घ
१२५. महाकुलुङ्ग युथ काउन्सिल
१२६. महिला राष्ट्रिय सञ्जाल
१२७. महोत्तरी मगर सर्भिस सोसाइटी
१२८. माहुरी होम
१२९. माइती नेपाल
१३०. मितिनी नेपाल
१३१. एमओपी नेपाल
१३२. मल्टिपरपोस डेभेलपमेन्ट सर्भिस सेन्टर
१३३. मुस्लिम सांस्कृतिक समाज
१३४. नागरिक आवाज
१३५. नेशनल एलायन्स फर वमन ह्यूमन राइट्स डिफेन्डरस्
१३६. नेशनल एसोसियशन अफ डेफ हार्ड अफ हियरिङ्ग
१३७. राष्ट्रिय शारीरिक अपाङ्ग सङ्घ
१३८. जातय भेदभाव विरुद्ध राष्ट्रिय मञ्च
१३९. अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको लागि राष्ट्रिय सञ्जाल
१४०. राष्ट्रिय अपाङ्ग महासङ्घ नेपाल
१४१. राष्ट्रिय मानवअधिकार प्रतिष्ठान
१४२. राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला
१४३. राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला महासङ्घ
१४४. राष्ट्रिय भूमि अधिकार सरोकार समूह नेपाल
१४५. राष्ट्रिय मुस्लिम महासङ्घ

१४६. राष्ट्रिय मुस्लिम मञ्च नेपाल
१४७. राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला सञ्जाल
१४८. नेशनल स्कूल अफ रिसर्च
१४९. नेपाल नेत्रहीन सङ्घ
१५०. नेपाल अपाङ्ग सङ्घ
१५१. नेपाल अपाङ्ग महिला सङ्घ
१५२. नेपाल महिला एकता समाज
१५३. नेपाल मुस्लिम महिला सेवा समाज
१५४. नेपाल राष्ट्रिय दलित समाज कल्याण सङ्घ
१५५. नेपाल नेशनल फेडरेसन अफ द डेफ एण्ड हार्ड हियरिङ्
१५६. नेपाल प्यारालिम्पिक कमिटी
१५७. नेपाल रजत जनकल्याण समिति
१५८. नेपाल राना थारु समाज
१५९. नेपाल राना थारु समाज, जिल्ला समिति
१६०. नेपाल अपाङ्ग समाज
१६१. नेपाल स्टटर्स एशोसियसन
१६२. नेपाल तामाङ् घेदुङ्
१६३. नेपाल तामाङ् एनजियो महासङ्घ
१६४. नेपाल तामाङ् महिला सङ्घ
१६५. नेपाल व्हील चेयर क्लब
१६६. गैरसरकारी संस्था महासङ्घ
१६७. गैरसरकारी संस्था- आदिवासी जनजाति महासङ्घ
१६८. गैरसरकारी संस्था- आदिवासी जनजाति महासङ्घ, जिल्ला समिति, दोलखा
१६९. गैरसरकारी संस्था समन्वय समिति
१७०. पवित्र पालडोर समाज
१७१. प्यारेन्ट एशोसियसन अफ इन्टलेक्चुयल डिस्बाबिलिटी
१७२. परिचय समाज
१७३. पार्टनरशिप नेपाल
१७४. पेवा नेपाल
१७५. सामाजिक उत्तरदायित्वको निमित्त चिकित्सकहरू, नेपाल
१७६. पपुलेसन वाच
१७७. पौरखी
१७८. प्रवाशी नेपाल
१७९. प्रयास, महोत्तरी
१८०. प्रिजनर्स एसिस्टेन्स नेपाल
१८१. प्रोफेसनल डेभेलपमेन्ट एण्ड रिसर्च सेन्टर
१८२. प्रो-पब्लिक
१८३. पब्लिक हेल्थ कन्सर्न ट्रस्ट

१८४. रजक जनकल्याण समिति
१८५. राष्ट्रिय दलित सञ्जाल, नेपाल
१८६. रसुवा न्याशन्यालिटिज् डेभेलपमेन्ट कमिटी
१८७. राउटा सामुदायिक सेवा केन्द्र
१८८. रिड नेपाल
१८९. रिहबिलिटेशन एण्ड इम्पावरमेन्ट सेन्टर अन डिस्बाबिलिटि
१९०. रिमोट एरिया विमेन एण्ड चिल्ड्रेन इम्पावरमेन्ट सेन्टर
१९१. प्राथमिक स्वास्थ्य सेवा स्रोत केन्द्र
१९२. पुर्नस्थापना तथा विकासका लागि स्रोत केन्द्र
१९३. राइट टू फुड नेटवर्क
१९४. हरल बेसिक सर्भिस अरगनाइजेशन
१९५. हरल इथनिक पिपुल्स डेभेलपमेन्ट फोरम, उदयपुर
१९६. हरल रिक्न्स्ट्रक्सन नेपाल
१९७. साथी
१९८. समता फाउन्डेसन
१९९. सामुदायिक सशक्तिकरण केन्द्र
२००. सञ्चारिका समूह
२०१. सन्तल उत्थान मञ्च
२०२. शान्तिमालिका
२०३. शक्ति समूह
२०४. श्री जनउत्थान सरोकार केन्द्र
२०५. श्री मिरुमिरे बिहानी क्लब, इलाम
२०६. सिलिचोड् क्लब, सामाजिक विकास केन्द्र
२०७. सोसाइटी फर इन्डिजिनियस डेभेलपमेन्ट नेपाल
२०८. सोसाइटी फर पिपुल इन निड्स
२०९. सोसाइटी फर अपलिफ्टमेन्ट अफ डिस्एबल्ड एण्ड अरफ्यान
२१०. सोसाइटी फर वमनस् इम्पावरमेन्ट फर सस्टेन्याबिलिटि
२११. सोसाइटी फर लोकल इन्टिग्रेटेड डेभेलपमेन्ट नेपाल
२१२. सुधार नेपाल
२१३. सुनगाभा वमन भोकेशनल सेन्टर
२१४. सस्टेनेबल एग्रिकल्चर फर हरल डेभेलपमेन्ट कनसर्न सोसाइटी नेपाल
२१५. सस्टेनेबल लाइभ्लिहुड सेन्टर
२१६. थारु युथ इनोभेटिभ सोसाइटी नेपाल
२१७. द इस्ट फाउन्डेसन
२१८. थुलुङ् महिला समाज
२१९. तिलपुङ् काठमाडौं तामाङ् समाज
२२०. युसेप नेपाल
२२१. भोइस अफ मुस्ताङ्

२२२. भोइस अफ चिल्ड्रेन
२२३. वमन अवेरनेस् सेन्टर नेपाल, वमन कोएलिएशन फर यूपिआर
२२४. वमन डेभेलप्मेन्ट सेल्फ इम्पावरमेन्ट ट्रेनिङ्ग सेन्टर
२२५. महिला महासङ्घ
२२६. विमन फोरम फर विमन इन नेपाल
२२७. महिला मानवअधिकार रक्षक सञ्जाल
२२८. महिला मानवअधिकार रक्षक सञ्जाल, काठमाडौं
२२९. महिला मानवअधिकार रक्षक सञ्जाल, ललितपुर
२३०. महिला पुर्नस्थापना केन्द्र (ओरेक)
२३१. महिला सुरक्षा दवाव समूह
२३२. महिला सेवा समाज
२३३. महिला प्रजनन अधिकार समाज
२३४. याम्फू किरात समाज
२३५. युथ एयाक्सन

अनुसूची २

नेपाल

डर्बान समीक्षा सम्मेलन (डीआरसी) अनुपरीक्षण (फलोअप) समिति-नेपालद्वारा तयार पारिएको अनुसूची

संयोजन : डीआरसी अनुपरीक्षण समिति-नेपाल सचिवालय

जनउत्थान प्रतिष्ठान (जुप-नेपाल), जावलाखेल, ललितपुर,

फोन/फ्याक्स : ९७७-१-२०३०३०९, ९७७-१-५५३४९३६, इमेल : info@drcfc.org

नेपालका गैरसरकारी संस्थाहरूको सञ्जालद्वारा संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार परिषद्को विश्वव्यापी आवधिक समीक्षाका लागि तयार पारिएको प्रतिवेदन

जुलाई २०१०

डीआरसीको परिचय

जेनेभामा सन् २००९ अप्रिलमा सम्पन्न सम्मेलनले सन् २००१ मा रुड्ग/जातिवाद, जातीय विभेद र सबै प्रकारका असहिष्णुताबारे जारी डर्बान घोषणापत्र तथा कार्ययोजनाको समीक्षा गर्ने महत्वपूर्ण अवसर प्रदान गर्‍यो। नेपाल सरकारले जात-जाति, लिङ्ग, धर्म र छुवाछूतका आधारमा हुने भेदभाव नेपाली समाजमा असमानता र बहिष्करणको कारक हो भन्ने तथ्यलाई स्वीकार गर्दै उक्त सम्मेलनमा नेतृत्व लिएको थियो। त्यही उत्साहलाई कायम राख्दै सरकारले यससम्बन्धमा दृढ र निर्णायक कदम चाल्नु जरुरी छ।

डीआरसी अनुपरीक्षण (फलोअप) समितिका नामले परिचित नेपाली नागरिक समाज, खासगरी, दलित, जनजाति, मधेसी, लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक, धार्मिक अल्पसङ्ख्यक र महिलाका क्षेत्रमा कार्यरत संस्थाहरूले जेनेभामा सम्पन्न डर्बान समीक्षा सम्मेलनमा संयुक्तरूपमा प्रतिवेदन पेश गरेका थिए। डीआरसी अनुपरीक्षण (फलोअप) समिति नेपालका १३४ संस्थाहरू सदस्य रहेको राष्ट्रिय सञ्जाल हो।

अ. प्रतिवेदन तयारी प्रक्रिया

१. यो प्रतिवेदन मानवअधिकार परिषद्द्वारा जारी गरिएको निर्देशिकाअनुरूप तयार गरिएको छ। यसले मानवअधिकारसँग सरोकार राख्ने विद्यमान कानून र अभ्यासहरू तथा विगत चार वर्षयता भएका घटनाहरूलाई मुख्य विषयवस्तु मानेको छ। यो प्रतिवेदनमा समाविष्ट सूचना डीआरसी फलोअप समिति-नेपालद्वारा मानवअधिकार कार्यकर्ता र अन्य सरोकारवालाहरूलाई सामेल गरेर आयोजित श्रृङ्खलाबद्ध राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय परामर्श गोष्ठीहरूमार्फत् सङ्कलन गरिएको हो।

आ. मानवअधिकार सम्बद्धन तथा संरक्षणको स्थिति

क. अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वको क्षेत्र

१. नेपालले नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र (आईसीसीपीआर), सबै प्रकारका जातीय विभेद उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि (आईसीईआरडी), आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र (आईसीईएससीआर), महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी महासन्धि (सीड), अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको महासन्धि नं. १६९, जैविक विविधतासम्बन्धी महासन्धि (सीबीडी), अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि (सीआरपीडी) र यसको ऐच्छिक आलेख जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि-महासन्धिहरू अनुमोदन र आदिवासी जनजातिका अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्र (यूएनडीआरआईपी) प्रति दृढ प्रतिबद्धता व्यक्त गरेको छ। यस्ता अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरूको कार्यान्वयन पक्ष भने फितलो छ।
२. माथि उल्लिखित सन्धिहरूको पक्षराष्ट्र भएका कारण नेपालले राष्ट्रसङ्घको आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी समिति (सीईएसआर) ले दिएका निष्कर्षात्मक सुभावहरू (१६ जनवरी २००८), फौजदारी न्याय प्रशासन र कार्यहरूमा जातीय विभेद रोकथामसम्बन्धमा सबै प्रकारका जातीय विभेद उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी राष्ट्रसङ्घीय समिति (सर्ड) को सिफारिस नं. ३१ (२२ अगष्ट २००२), आदिवासी जनजातिको मानवअधिकार र स्वतन्त्रताको अवस्थासम्बन्धी विशेष समाधिकक्षकका सुभावहरू (ए/एचआरसी/१२/३४/एडीडी.३) र सर्डले नेपालका सम्बन्धमा दिएका निष्कर्षात्मक सुभावहरू (२८ अप्रिल २००४) जस्ता सुभाव या सिफारिसहरू पनि कार्यान्वयन गर्नुपर्ने दायित्व छ। विडम्बना, तिनको पूर्ण र प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन सकेको छैन।

ख. मानवअधिकार संयन्त्रहरूको सम्मान र समन्वय

३. सरकारले आदिवासी जनजातिको अधिकार र स्वतन्त्रताको अवस्थासम्बन्धी विशेष समाधिकक्षकलाई स्थलगत अध्ययनका लागि नेपालमा आमन्त्रण गरे तापनि उनले दिएका सुभाव^१ र डर्बान घोषणापत्र तथा कार्ययोजनामा उल्लेख गरिएका कार्यक्रमिक व्यवस्थाहरू अबै पनि पूर्ण कार्यान्वयन गरिएका छैनन्। डर्बान समीक्षा सम्मेलनले तय गरेका कार्यक्रम र योजनाहरू^२ कार्यान्वयन तथा सन्धिजनित प्रतिवेदनहरूको हकमा पनि यस्तै अवस्था छ। सरकारी तहवाट यी सबै क्षेत्रमा निकै ठूलो सुधारको खाँचो छ।

ग. अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार दायित्वको कार्यान्वयन

१. आदिवासी जनजातिको अधिकार

४. अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको महासन्धि नं. १६९ र आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्र (यूएनडीआरआईपी) को कार्यान्वयन अवस्था : यूएनडीआरआईपी र आईएलओ महासन्धि नं. १६९ मा उल्लेख गरिएबमोजिम नेपालमा आदिवासी जनजातिसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड र

१ हेर्नुहोस्, आदिवासी जनजातिको मानवअधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताको अवस्थासम्बन्धी विशेष समाधिकक्षकको राष्ट्रकेन्द्रित प्रतिवेदन, जेम्स अनाया - मिसन टु नेपाल (ए/एचआरसी/१२/३४/एडीडी.३)

२ हेर्नुहोस्, प्रतिवेदन, "नेपालिज् सिभिल सोसाइटी टु डर्बान रिभ्यू कन्फरेन्स, २००९"

आदिवासी जनजातिको आत्मनिर्णयको अधिकार^३ कार्यान्वयन हुन बाँकी छ। विशेष समाधिषकको पर्यवेक्षण र सिफारिसबमोजिम^४ सरकारले आदिवासी जनजातिप्रतिको दायित्व प्रभावकारी तवरले बहन गर्नु जरुरी छ।

सरकारले गर्नुपर्ने कार्य

- आईएलओ महासन्धि नं. १६९ र यूएनडीआरआईपीमा उल्लिखित मापदण्डबमोजिम आदिवासी जनजातिका कानून, परम्परा, रीतिरिवाज र भूस्वामित्व प्रणालीलाई उपयुक्त मान्यता प्रदान गर्न तत्काल आईएलओ महासन्धि नं. १६९ र यूएनडीआरआईपी कार्यान्वयन र विद्यमान कानून तथा नीतिहरूमा परिवर्तन गर्नुपर्ने।
- विशेष समाधिषकका सिफारिस र सर्डका निष्कर्षात्मक सुझावहरू कार्यान्वयनलाई उच्च प्राथमिकता दिनुपर्ने।

५. भाषा, संस्कृति र धर्मको अधिकार : अहिले सरकारीस्तरबाट आधिकारिकरूपमा ५९ जनजातिको पहिचान भइसकेको भए तापनि अन्य कैयौं आदिवासी समूहलाई मान्यता प्रदान गर्न बाँकी नै छ। यसले पनि आदिवासी जनजाति राज्यको मान्यताबाट सीमान्तकृत भइरहेको तथ्य उजागर हुन्छ। नेपाली भाषालाई राष्ट्रभाषाको मान्यता प्रदान गरिएकाले शिक्षा, सरकारी सुविधा र सार्वजनिक चासोका सूचना प्राप्त गर्न^५ अवरोध भइरहेको छ। यसका साथै, आदिवासीका कैयौं भाषाहरू सङ्कटमा परेका छन्।^६ मुलुकी ऐन, २०२० को चौपायासम्बन्धी व्यवस्थाले गोबधलाई गैरकानुनी मानेको र त्यसो गरेमा १२ वर्षसम्म थुनाको सजाय तोकेको छ। तर, कतिपय आदिवासी जनजाति र समूहहरूको परम्परागत रीतिरिवाजमा गोरु काट्नुपर्ने अभ्यास छ। त्यसैले कानुनी भेदभावका कारण उनीहरूको संस्कृति पनि अपराधजस्तो बन्न पुगेको छ।^७

सरकारले गर्नुपर्ने कार्य

- नेपाली भाषासँगै आदिवासी जनजातिका भाषाहरूलाई पनि सरकारी भाषाका रूपमा मान्यता प्रदान गर्नुपर्ने।
- मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षा नीति^८ अवलम्बन गर्नुपर्ने।
- आफ्नो भाषा, संस्कृति र धर्मको रक्षा तथा विकास गर्न पाउने आदिवासी जनजातिको अधिकार सुनिश्चित गर्नुपर्ने।

३ यूएनडीआरआईपीले स्वीकार गर्दछ कि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय बडापत्र, आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र र नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रले सबै मानिसको आत्मनिर्णयको अधिकारको आधारभूत महत्व सुनिश्चित गर्दछन्, जसबाट ती मानिसहरूले आफ्नो राजनीतिक स्थान सुरक्षित गर्न र स्वतन्त्रतापूर्वक आफ्नो आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक विकासका लागि प्रयास गर्न सक्दछन्। खासगरी यूएनडीआरआईपीको धारा ३ ले आदिवासी जनजातिहरूको आत्मनिर्णयको अधिकारका बारेमा उल्लेख गर्दछ, जसका आधारमा उनीहरूले स्वतन्त्रतापूर्वक आफ्नो राजनीतिक स्थान बनाउन र आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक विकास गर्न सक्नु।

४ आदिवासी जनजातिको मानवअधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताको अवस्थासम्बन्धी विशेष समाधिषकद्वारा गरिएका सिफारिस, सीईएसआरका निष्कर्षात्मक सुझावहरू (३३ औं सत्र, ३० अप्रिल - १८ मे २००७), र सर्डका सुझावहरू

५ एफडब्लुएलडी. २००९. डिस्क्रिमिनेटरी लज् अगेन्स्ट वीमन, दलितस, एथनसिटी, रिलिजियस एण्ड पर्सन्स वीद डिजएवीलिटी. काठमाडौं : फोरम फर वीमन, ल एण्ड डेभलपमेन्ट

६ सुब्बा, एट. अल. २००८. "नेपाल फेडेरसन अफ इन्डिजिनियस नेशनालिटीज (नेफिन) - जनजाति इम्पावरमेन्ट प्रोजेक्ट (जेईपी) रिभ्यू अफ अचिभमेन्ट एण्ड इम्प्याक्ट्स (२००२-२००८)", पेज नं. ४७

७ पूर्वी नेपालका किराँतहरूको परम्परामा साँढे बलि दिने र गाईको मासु खाने चलन छ।

८ एउटा परिभाषाले भन्छ कि, बहुभाषिक शिक्षा भन्नाले "पहिलो-भाषा-पहिले" शिक्षा अर्थात् मातृभाषाबाट शुरू हुने र विस्तारै अतिरिक्त भाषा जाने शिक्षालाई जनाउँदछ। बहुभाषिक शिक्षा कार्यक्रमहरू विकासोन्मुख राष्ट्रहरूमा बढी उपयुक्त हुन्छन्, जहाँ अल्पसङ्ख्यक भाषाहरू सामान्यतया शैक्षिक प्रणालीमा मूलप्रवाहीकरण हुनबाट वञ्चित भएका हुन्छन्। http://en.wikipedia.org/wiki/Multilingual_Education

६. भूमि तथा प्राकृतिक श्रोतको अधिकार : विभिन्न विभेदकारी कानून र अभ्यासहरूको^९ परिणामस्वरूप आदिवासी जनजातिहरू ऐतिहासिकरूपमा भूमि तथा प्राकृतिक श्रोतबाट वञ्चित छन्। कुनै समय आदिवासी जनजातिद्वारा किपट^{१०} का रूपमा सामुहिक प्रयोग गरिएका जमिन, वस्ती, पानी र अन्य प्राकृतिक श्रोतहरू^{११} पछि हावी भएका समूहहरूले कब्जा गरिसकेका छन्। किपट जमिन सामाजिक समूहसँग जोडिएको थियो। यसको आफ्नै मौलिक स्वरूप र पद्धतिका कारण समाजमा आउने नयाँ मानिसलाई यस्तो जमिन बिक्री गर्न पाइँदैनथ्यो। (रेग्मी, १९७८) तसर्थ, किपट प्रथामा मानिस, उनीहरूको समुदाय र जमिनलाई भिन्न गर्न नसकिने विशेषता रहेको हुन्छ। जमिन कब्जासम्बन्धी मुलुकी ऐन, २०२० को व्यवस्था अनुसार, आधिकारिक सरकारी प्रमाणहरू नहुने किपट जमिन रैकर^{१२} जस्तै हुन्छ, जसमा शुल्क वा कर लगाइन सक्छ। यस्तो कानुनी व्यवस्थाका कारण आदिम कालदेखि चल्दै आएको मौलिक सामुहिक स्वामित्वमा ह्रास आउन पुग्यो। किपट जमिनलाई रैकरमा परिणत गर्नसक्ने प्रावधानका कारण किपट जमिन अरुमा हस्तान्तरण गर्न र व्यक्तिले हत्याउन सक्ने अवस्था सृजना भयो। विकास परियोजना, कबुलियत तथा सामुदायिक वन,^{१३} राष्ट्रिय निकुञ्ज^{१४} र जलविद्युत परियोजनाहरू^{१५} का कारण कैयन् आदिवासी जनजाति आफ्नो पत्रिक भूमिबाट विस्थापित हुन पुगे। आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय समितिले दिएको सुझाव^{१६} विपरीत, परामर्श

- ९ भूमि सुधार ऐन, २०२१ ले भूमिको राष्ट्रियकरण र किपट प्रथाजस्तो परम्परागत सामुहिक भूस्वामित्व प्रणाली अन्त्य गर्‍यो। वन ऐन, २०२० ले आदिवासी जनजातिलाई उनीहरूको परम्परागत वनजंगलबाट विस्थापित गर्‍यो र प्राथमिकरूपमा गैरआदिवासी जनजातिको सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहमा स्थानान्तरण गर्‍यो। चरन भूमि राष्ट्रियकरण ऐन, २०३२ ले आदिवासी जनजातिको गौरव र भूमिलाई राष्ट्रियकरण गर्‍यो। राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐनले निकुञ्ज प्रमुखलाई अर्धन्यायिक अधिकार प्रदान गर्दा वा अन्य यस्तै अधिकार हस्तान्तरण गर्दा, परम्परागत प्राकृतिक श्रोत-साधनमा पहुँच र निर्णय प्रक्रियाहरूमा परामर्श गरिनुपर्ने आदिवासी जनजातिको अधिकारको सम्मान गर्दैन।
- १० परम्परागत भूस्वामित्व प्रणाली। यो प्रणालीमा एकजना किपट सदस्यले निश्चित जनजाति समूहको सदस्य भएका नाताले अधिकार पाएको हुन्छ, र निश्चित क्षेत्रमा यसको स्थान हुन्छ। रैकर प्रणालीको विपरीत, किपट प्रथाले सामुहिक भूस्वामित्व प्रणालीको प्रतिनिधित्व गर्दछ। (रेग्मी, १९७८:५३४)
- ११ आदिवासी जनजातिको मानवअधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताको अवस्थासम्बन्धी विशेष समाधिकक्षकको प्रतिवेदन, २००७ (ए/एचआरसी/१२/३४/एडीडी.३)
- १२ रैकर यस्तो प्रणाली हो, जसमा राज्यले नै भूस्वामीका रूपमा कार्य गर्दछ।
- १३ नेपाल चेपाङ सङ्घ (एनसीए) ले हालसालै गरेको एउटा अध्ययनअनुसार, कबुलियत वन कार्यक्रमका नाममा ल्याइएको कार्यक्रमका कारण आदिवासी जनजातिमध्ये एक, चेपाङहरू आफ्नो परम्परागत जीविकोपार्जनका उपायहरूबाट वञ्चित भएका छन्। उदाहरणका लागि, उनीहरूले अभ्यास गर्दै आएको खोरिया प्रणाली संकटमा परेको छ र उनीहरू चरम खाद्य संकटबाट गुञ्जिरहेका छन्।
- १४ आदिवासी जनजातिहरूको मानवअधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताको अवस्थासम्बन्धी विशेष समाधिकक्षकले सन् २००८ मा नेपालको भ्रमण गरेका थिए। उनको प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएको थियो, “राष्ट्रिय निकुञ्जसमेतका संरक्षित क्षेत्र आदिवासी जनताले उपभोग गरिआएका वा परम्परागत स्थानहरूमा बनाइएको छ। यस्ता परियोजनाहरू, उदाहरणका लागि चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज, ले थारु, बोटे, दराई र अन्य आदिवासी जनजाति समुदायलाई विस्थापित गरे तर वैकल्पिक जिविकोपार्जन प्रदान गरेनन्, उनीहरूलाई न त यथोचित क्षतिपूर्ति नै प्रदान गरियो। अहिले यी समुदायहरू भूमिहीन बनेका छन्, उनीहरू दैनिक जीवन गुजाराका लागि आवश्यक पर्ने दाउरा, खाद्यान्न र औषधीमूलक जडीबुटी संकलन आदिबाट वञ्चित गरिएका छन्।” (पेज नं. ११, अनुच्छेद ३४-३५)
- १५ लाहृर्नपको अध्ययन : कूलेखानी जलविद्युत परियोजनाले हजारौं तामाङ आदिवासी जनजातिलाई यथोचित क्षतिपूर्तिविना आफ्नो परम्परागत बसोबासस्थानबाट विस्थापित गर्‍यो। अहिले उनीहरू विद्युत सुविधासमेतबाट वञ्चित छन्। परियोजना शुरु हुनुभन्दा अघि न त उनीहरूसँग कुनै परामर्श गरिएको थियो, न उनीहरूले नीति-निर्माण तहमा आफ्नो आवाज पुऱ्याउने अवसर नै प्राप्त गरे। यस्तै वास्तविकता अरुण तेश्रो जलविद्युत परियोजना स्थलमा पनि छ। अरुण तेश्रो याम्फु र लोहोरुङ आदिवासी स्थानहरूमा रहेको नेपालका वृहद् परियोजनाहरूमध्ये एक हो, जुन वातावरणीय दृष्टिकोणले सन् १९९० को दशकमा निकै विवादमा परेको थियो। नेपाल सरकारले यो परियोजनाबाट प्रभावित आदिवासी समुदायसँग विना कुनै स्वतन्त्र र जानकारीयुक्त पूर्व अनुमति वा स्वीकृतिविना हालसालै एउटा भारतीय सरकारी स्वामित्वमा रहेको सल्लेज विद्युत निगमसँग समझदारीपत्रमा हस्ताक्षर गरेको छ।
- १६ ३ नम्बर समितिको आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी सिफारिस नं. २३ मा उल्लेख गरिएको छ, “समिति जानकार र संवेदनशील छ कि, विश्वका कैयौं क्षेत्रमा आदिवासी जनजाति विभेद गरिएको र आफ्नो मानवअधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताहरूबाट वञ्चित गरिएको अवस्थामा छन्। खासगरी उपनिवेशवादीहरू, व्यापारिक कम्पनीहरू र राज्यका उद्योगहरूका कारण उनीहरूले आफ्नो भूमि र प्राकृतिक श्रोत-साधन गुमाएका छन्। परिणामस्वरूप, उनीहरूको साँस्कृतिक संरक्षण र ऐतिहासिक पहिचानको जगेर्ना जोखिममा परेको छ।”

गरिनुपर्ने, सहभागी गराइनुपर्ने, आम्दानी वा फाइदाको हिस्सेदारी स्थापित गरिनुपर्ने र प्राकृतिक श्रोत-साधनहरू^{१७} माथिको पहुँच स्थापित गरिनुपर्ने जस्ता अधिकारहरूबाट आदिवासी जनजातिहरूलाई वञ्चित गरियो। सीबीडीको धारा ८(जे)^{१८} ले निर्दिष्ट गरेको व्यवस्था अनुरूप आदिवासी ज्ञान र सीपलाई कानुनी प्रावधानद्वारा संरक्षण गरिनु पर्नेमा त्यसो हुन सकेको छैन। प्रतिलिपी अधिकार, प्रमाणपत्र चिह्न र ढाँचा, सामुहिक ट्रेडमार्क, स्वामित्वसम्बन्धी कानून, नैतिक अधिकार, र परम्परागत ज्ञान-सीपको प्रयोगद्वारा भएको फाइदा बाँडफाँडजस्ता सवाललाई कानुनी संरक्षण छैन, जसका कारण आदिवासी जनजाति नै ठगिएका छन्।

सरकारले गर्नुपर्ने कार्य

- आफ्नो पैत्रिक सम्पत्ति वा भूमि तथा प्राकृतिक श्रोत-साधनहरूमाथिको स्वामित्व, नियन्त्रण, विकास र प्रयोग गर्न पाउने आदिवासी जनजातिका अधिकारहरूलाई मान्यता र संरक्षण प्रदान गर्न स्पष्ट उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्ने।
- कुनै पनि विकास परियोजना शुरू वा आदिवासी जनजातिको जीवनलाई भौतिकरूपमा असर गर्ने अन्य कार्य गर्नुअघि उनीहरूबाट स्वतन्त्र र जानकारीयुक्त पूर्वस्वीकृति लिने व्यवस्था मिलाउन विशेष कदम चाल्नुपर्ने।
- सीबीडीको धारा ८(जे), आईसीसीपीआरको धारा २७, आईएलओ महासन्धि नं. १६९ र यूएनडीआरआईपीअनुरूप आदिवासी ज्ञान-सीप संरक्षणका उपाय अवलम्बन गर्नुपर्ने र स्वामित्वको अधिकार सुनिश्चित गर्न कानुनी कदम चाल्नुपर्ने।

७. **आदिवासी जनजाति महिलाका अधिकारहरू** : आदिवासी जनजाति महिलाहरूको वास्तविक अवस्था उजागर गर्ने वर्गीकृत तथ्याङ्क उपलब्ध छैन। साक्षरता दर, भूस्वामित्व, पेशा, भाषा, जनसङ्ख्याको आकार र शैक्षिक अवस्थामा सापेक्षित फरक भए तापनि गैरआदिवासी जनजाति महिलाहरूले भन्दा आदिवासी जनजाति महिलाहरूले विभिन्न तहमा सामाजिक बहिष्करणको योजनाबद्ध अभ्यासको सामना गर्नु परिरहेको छ।^{१९} केन्द्रीय तहमा मात्र नभई स्थानीयस्तरमा समेत नीति निर्माण तथा निर्णय प्रक्रियामा आदिवासी जनजाति महिलाहरूको प्रतिनिधित्व न्यून छ।^{२०} यो सवाललाई सीईएसआरले दिएका सुझावहरू^{२१} अनुरूप सम्बोधन गर्नुपर्नेमा हालसम्म त्यसो हुन सकेको छैन।

^{१७} आईएलओ महासन्धि नं. १६९ को धारा १५.१ ले स्पष्ट पारेको छ कि, आदिवासी जनजातिहरूलाई आफ्नो ठाउँका प्राकृतिक श्रोत-साधनको प्रयोग, व्यवस्थापन, संरक्षण र जगेर्ना कार्यमा सहभागी हुनेलगायतका अधिकार छन्। त्यसैगरी धारा १५.२ अनुसार, आदिवासी जनजातिलाई यस्ता प्राकृतिक श्रोत-साधनसम्बन्धी विषयमा परामर्शको अधिकार र तिनको उपभोगको फाइदा लिने कार्यमा सहभागी हुने अधिकार पनि छन्।

^{१८} धारा ८(जे) र सम्बन्धित प्रावधान नै मुख्य मापदण्ड हो, जसअनुरूप सीबीडीका पक्ष राष्ट्रहरूले आदिवासी जनजाति र स्थानीय समुदायको ज्ञान-सीप, सृजना र अभ्यासहरूलाई जैविक विविधताको जगेर्ना र दीगो प्रयोगका लागि सान्दर्भिक परम्परागत जीवनशैली अनुरूप सम्मान, संरक्षण र कायम गर्ने, यस्ता ज्ञान-सीप भएकाहरूको स्वीकृति र संलग्नतामा तिनको व्यापक प्रयोगलाई सम्बर्द्धन गर्ने, परम्परागत ज्ञान-सीपको सदुपयोगद्वारा हुने फाइदाको न्यायोचित वितरणलाई प्रोत्साहित गर्ने जस्ता प्रतिबद्धता व्यक्त गरेका छन्।

^{१९} नेपाली आदिवासी महिलाहरू तेहरो (त्रिपक्षीय) शोषण भेलन बाध्य छन् - पितृसत्ता, राज्यका संयन्त्र र नीतिहरू, र आदिवासी जनजाति समुदायभित्रको लैंगिक विभेदको अवस्था। विभिन्न अध्ययनहरूले देखाएका छन् कि, ९६ प्रतिशत आदिवासी जनजाति महिलाहरूको शैक्षिकस्तर निकै तल छ। औसतमा २५ प्रतिशत आदिवासी जनजाति महिला मात्र साक्षर छन्। १० प्रतिशतले मात्र स्वास्थ्य सेवामा पहुँच पाएका छन् भने बाँकी ९० प्रतिशत परम्परागत औषधोपचारमा निर्भर छन्। प्रमुख राजनीतिक दलहरूमा आदिवासी जनजाति महिलाहरूको प्रतिनिधित्व केवल ०.७६ प्रतिशत मात्र छ।

^{२०} गुरुङ, ज्योति. २००८. "स्टाटस अफ इन्डिजिनियस नेशनालिटीज वीमन". नेपाल इन्डिजिनियस जर्नल, भोलुम १, नम्बर १

^{२१} वञ्चित समुदाय र बहिष्करणमा परेका समूहहरू, खासगरी दलित, मधेसी र आदिवासी जनजाति, र यी समूहहरूभित्रका महिलालाई, नीति-निर्माण निकायहरूको सबै तहमा प्रतिनिधित्व गराइने कुरा संविधान निर्माण प्रक्रियामा सुनिश्चित गर्न सीईएसआरको निष्कर्षात्मक सुझाव (३८ औं सत्र, ३० अप्रिल - १८ मे २००७) मा जोड दिइएको छ।

सरकारले गर्नुपर्ने कार्य

- सबै नीति-निर्माण र निर्णय तहमा आदिवासी जनजाति महिलाहरूको समानुपातिक प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्नुपर्ने।
- सन् २०११ मा हुने राष्ट्रिय जनगणनामा आदिवासी जनजाति र आदिवासी जनजाति महिलाहरूको वर्गीकृत तथ्याङ्क समावेश गर्न तत्काल उपयुक्त कदम चाल्नुपर्ने।

८. **जारी संविधान निर्माण प्रक्रिया** : सरकारले नयाँ संविधान लेखन प्रक्रियामा स्वतन्त्ररूपमा चुनिएका आफ्ना प्रतिनिधिहरूमार्फत्^{१३} आदिवासी जनजातिको सहभागिता सुनिश्चित गर्न स्वतन्त्र र जानकारीयुक्त पूर्वस्वीकृति (एफपीआईसी) का प्रावधानहरू कार्यान्वयन थालेको छैन। संविधानसभाका विषयगत समितिहरूले आदिवासी जनजातिका मौलिक अधिकारहरूलाई मस्यौदा प्रतिवेदनमा^{१३} समावेश नगरेकाले ती प्रतिवेदनहरूप्रति आदिवासी जनजातिको गम्भीर चासो र चिन्ता छ।^{१४}

सरकारले गर्नुपर्ने कार्य

- आफूले स्वतन्त्रतापूर्वक चुनेका प्रतिनिधिहरूमार्फत् जारी संविधान निर्माण र अन्य सबै नीति-निर्माण प्रक्रियाहरूमा आदिवासी जनजातिको सहभागिता सुनिश्चित गर्न प्रभावकारी कदम चाल्नुपर्ने।
- यूएनडीआरआईपीलाई नयाँ संविधानको मस्यौदाका लागि मुख्य फ्रेमवर्क वा ढाँचाका रूपमा मान्यता प्रदान गर्नुपर्ने र नयाँ संविधानमा आदिवासी जनजातिको आत्मनिर्णयको अधिकार सुनिश्चित गर्नुपर्ने।

२. दलित समुदायको अधिकार

९. **अविभेद** : दलित भन्ने शब्दले धार्मिक, सांस्कृतिक, सामाजिक, आर्थिक र ऐतिहासिकरूपमा शोषित, बहिष्कृत र छुवाछूतको शिकार बन्दै आएका व्यक्तिहरूलाई जनाउँदछ। दलित समुदाय नेपालका प्रायः सबै क्षेत्रहरूमा बसोबास गर्दछन् र विभिन्न सांस्कृतिक, राजनीतिक विश्वास र अभ्यास गर्दछन्। यो समुदाय बहुजातीय, बहुभाषिक र बहुसांस्कृतिक वैभवयुक्त छ।^{१५} जातीय विभेदविरुद्ध विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी प्रावधानहरू रहेको भए तापनि व्यवहारिक धरातलमा हेर्दा अझै पनि दलितहरूलाई “अछूत” को व्यवहार गरिन्छ। उनीहरू सार्वजनिक स्थानमा प्रवेश गर्नबाट निरन्तर वञ्चित छन् र सार्वजनिक पँधेरो वा धाराको पानी पिउन पाउने अधिकारबाट समेत निकै टाढा राखिएका छन्। दलितहरूलाई अन्तर्जातीय विवाह गर्नबाट रोक्न र हतोत्साही गर्न विभिन्न प्रकारका हिंसाको शिकार बनाइएका घटना सामान्य छन्। त्यसबाहेक दैनन्दिन जीवनमा

^{१३} आदिवासी जनजातिसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्रको धारा १८ र १९ ले यी अधिकारहरू उल्लेख गरेका छन्। त्यसैगरी, आईएलओ महासन्धि नं. १६९ ले कैयन् सन्दर्भहरू प्रस्तुत गरेको छ, जस्तै: धारा २, ४, ६, ७, १५, १६, २०, २२, २३, २५, २७ र ३३।

^{१३} संविधानसभाका विषयगत समितिका प्रतिवेदनहरू www.can.gov.np मा उपलब्ध छन्।

^{१४} हेर्नुहोस्, आदिवासी जनजातिका दशवटा संस्थाहरू र एउटा अन्तर्राष्ट्रिय संस्था (फरेष्ट पिपल्स प्रोग्राम - एफपीपी) द्वारा ७५ औं सत्रको सन्दर्भमा (३-२८ अगष्ट २००९) सर्डसमक्ष २९ जुलाई २००९ मा प्रस्तुत गरिएको अनुरोधपत्र

^{१५} दलित समुदायले नेपालको कूल जनसङ्ख्याको १३ प्रतिशत हिस्सा ओगट्दछ। यसभित्र २१ वटा जात छन्, जस्तै: वादी, दमाई, गाइने, कामी, सार्की, बाँतर, चमार, चिडिमर, धोवी (हिन्दु), डोम, दुसाद, हल्खोर, ककइहिया, खत्वे, खतिक, कोरी, तत्मा, मुसहर, पत्थरकट्टा, पासी, र सर्भगा।

उनीहरू विरुद्ध करिब २०५ थरी विभेदहरू लादिएको छ।^{१६}

१०. **समानताको अधिकार** : स्वभाविकरूपमा, जातीय विभेद र छुवाछूतको उन्मूलन गर्ने र विद्यमान विभेदकारी व्यवस्थाहरूको अन्त्य गर्ने विशेष कानून र उपायहरूको निर्माण र कार्यान्वयन गर्नुपर्ने आवश्यकता दलित समुदायले मौलिक सरोकारका रूपमा उठाउँदै आएका विषयवस्तु हुन्। विभिन्न कानूनका कम्तिमा २३ वटा प्रावधानहरू^{१७} दलित समुदायविरुद्ध विभेदकारी छन्।^{१८} यस्ता प्रावधानहरू परिवर्तन गर्न र न्यायसङ्गत कानुनी व्यवस्थाको सुनिश्चितताका लागि सीईएसआरले सरकारलाई उपयुक्त सुझाव पनि दिइसकेको छ।^{१९}

सरकारले गर्नुपर्ने कार्य

- जातीय विभेद र छुवाछूत प्रथाको उन्मूलन गर्न, र दोषीलाई कारवाही तथा पीडितलाई क्षतिपूर्तिका लागि एउटा छुट्टै विशेष कानून निर्माण गर्नुपर्ने।
- मानवअधिकार विरोधी विभेदपूर्ण कानून, नियमावली, नियम, निर्देशन, नीति र कार्यक्रमहरू खारेज गर्नुपर्ने।

११. **नागरिकता र पहिचानको अधिकार** : केही मधेसी दलितहरू नागरिकता प्राप्त गर्न पाउने अधिकारबाट वञ्चित छन्। त्यसैगरी माथिल्लो जातिका भनिने व्यक्तिहरूले प्रयोग गर्ने गरेको थर राखेका आधारमा केही दलितहरूले नागरिकतासमेत पाउन सकेका छैनन्।^{२०} यस्ता दलितहरू मधेस र पहाड दुवै ठाउँमा छन्।

सरकारले गर्नुपर्ने कार्य

- मधेसी दलितहरूको नागरिकताको अधिकार सुनिश्चित गर्नुपर्ने।
- थर र पहिचानलाई मान्यता दिएर सबै दलितहरूको नागरिकताको अधिकार सुनिश्चित गर्नुपर्ने।

१२. **सार्वजनिक र राजनीतिक जीवनमा भाग लिन पाउने अधिकार** : सर्डको सिफारिस नं. १७ मा सरकार, व्यवस्थापिकीय निकायहरू, न्यायपालिका र नीति निर्माणका सबै तह र अंगहरूमा^{२१} सम्मानजनक प्रतिनिधित्वका लागि राज्यलाई सुझाव दिइएको भए तापनि नेपाल सरकारले अद्यापि कार्यान्वयन गरेको छैन। नेपाली दलितहरू राज्यका संरचनाहरूबाट, खासगरी नीति-निर्माण र कार्यान्वयनका तहमा अझै पनि बहिष्कृत छन्।

^{१६} भट्टचन, के.बी. एट. अल. २००३. *एक्जिस्टिङ् प्रैक्टिसेज अफ कास्ट-बेस्ड अन्टचाविलिटी इन नेपाल एण्ड स्ट्राटेजी फर अ क्याम्पेन फर इट्स एलिमिनेशन*. काठमाडौं : एक्सन एड नेपाल

^{१७} सार्वजनिकस्थलमा छुवाछूतविरुद्धको अधिकारसम्बन्धी संवैधानिक प्रावधान, मुलुकी ऐन, २०२० को प्रस्तावना प्रावधान र सामाजिक चालचलन र अभ्यासहरूको सम्मानसम्बन्धी प्रावधान (मुलुकी ऐनको विविधको खण्ड १०) केही उदाहरण हुन्। अद्यापि, नेपालका कतिपय कानूनका विभिन्न प्रावधानहरू अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार दस्तावेजअनुरूप छैनन्। राष्ट्रिय दलित आयोगले गरेको एउटा अध्ययनले देखाएको छ कि अझै पनि २३ भन्दा बढी कानुनी प्रावधानहरू दलितहरूप्रति विभेदकारी छन्। (रादआ, २००५, *विभेदकारी र संशोधन गरिनुपर्ने दलितविरोधी कानुनी प्रावधानहरूको अध्ययन*, काठमाडौं : राष्ट्रिय दलित आयोग)

^{१८} ऐंऐ

^{१९} सर्ड, २००४, निष्कर्षात्मक सुझाव नं. १२

^{२०} उदाहरणका लागि, यदि कुनै दलित जातिको व्यक्तिले तथाकथित माथिल्लो जातिका भनिने व्यक्तिहरूले प्रयोग गर्ने कुनै थर राख्छ भने दलित जातिको व्यक्तिलाई उक्त थरमा नागरिकता प्राप्त गर्नबाट वञ्चित गरिन्छ।

^{२१} सर्ड, २००८, निष्कर्षात्मक सुझाव नं. ३०

सरकारले गर्नुपर्ने कार्य

- राज्यको नीति-निर्माणका सबै तह र क्षेत्रमा दलितहरूको “क्षतिपूर्तिसहितको समानुपातिक प्रतिनिधित्व” सुनिश्चित गर्नुपर्ने।

१३. विशेष व्यवस्थासम्बन्धी अधिकार : सीईएसआरले १९९८ मा दिएको सिफारिस नं. ३२ र विशेष व्यवस्थाका सम्बन्धमा^{३३} दलितहरूका लागि संविधानप्रदत्त अधिकारहरू, खासगरी राज्यका हरेक संरचनामा “क्षतिपूर्तिसहितको समानुपातिक प्रतिनिधित्व” को व्यवस्था गर्न अझैसम्म पनि उपयुक्त नीति निर्माण र कार्यान्वयन गरिएको छैन।^{३३} न त दलित समुदायका पूर्व-हलियाहरूको हितका लागि सरकारले कुनै विशेष कार्यक्रम नै ल्याएको छ।^{३४}

सरकारले गर्नुपर्ने कार्य

- दलितहरूका लागि विशेष व्यवस्थाको सुनिश्चितता गर्न आवश्यक संवैधानिक, प्रशासनिक, कानुनी र संस्थागत कदमहरू चाल्नुपर्ने र तिनको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न विशेष कार्यनीति तय गर्नुपर्ने।

१४. राष्ट्रिय दलित आयोगको सुदृढीकरण : सर्द, २००४ को सिफारिस नं. ११ बमोजिम राष्ट्रिय दलित आयोगलाई एउटा स्वतन्त्र र स्वायत्त हैसियतको निकाय बनाउन कानुन बनाउनु पर्नेमा सरकारद्वारा हालसम्म उक्त सिफारिस कार्यान्वयन गरिएको छैन।

सरकारले गर्नुपर्ने कार्य

- आवश्यक कानूनहरू पारित गरेर राष्ट्रिय दलित आयोगलाई एउटा संवैधानिक र कानुनी हैसियतको निकाय बनाउनुपर्ने।

१५. सामाजिक सुरक्षा र उपयुक्त जीवनस्तरको अधिकार : हलिया, जुन प्रथा एकप्रकारको बाँधा श्रम हो जसमा मानिसहरू अन्य व्यक्तिको खेतिपातिको काममा संलग्न गराइन्छन्, समेत गरी २३ प्रतिशत पहाडी र ४४ प्रतिशत मधेसी दलितहरू पूर्णरूपमा सुकुमबासी भएको^{३५} तथ्याङ्क एउटा अध्ययनले देखाएको छ। नेपाल सरकारले हलियालाई, जसमध्ये धेरैजसो दलित छन्, सन् २००८ मा एउटा सम्झौतामार्फत् मुक्त गरेको हो। तर उनीहरू, अझ खासगरी महिलाहरू, लाई लक्षित गरी कुनै पनि कार्यक्रम ल्याइएको छैन। यी सुकुमबासी पूर्व-हलियाहरूलाई सहयोग गर्न ग्रामीण क्षेत्रमा विशेष महत्वका साथ उपयुक्त कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नु आवश्यक छ।^{३६} सरकारले उनीहरूको परम्परागत ज्ञान, सीप, पेशा र प्राकृतिक श्रोत-साधनबाट हुने फाइदाको न्यायोचित बाँडफाँडका लागि विशेषाधिकार सुनिश्चित गर्ने नीति तथा कार्यक्रमहरू ल्याएको पनि छैन।

^{३३} धारा १३(३), नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३

^{३३} दलित, महिला, आदिवासी जनजाति, मधेसी, अपाङ्गता भएका व्यक्ति र पछाडि पारिएका क्षेत्रहरूका लागि आरक्षणसम्बन्धी महत्वपूर्ण प्रावधानहरू समावेश गर्न निजामति सेवा ऐन, २०४९ (दोश्रो संशोधन) खण्ड ७(७), नेपाल प्रहरी नियमावली र सशस्त्र प्रहरी बल नियमावली संशोधन गरिएका छन्। तर, करिब ९० प्रतिशत जनसङ्ख्याका लागि केवल ४५ प्रतिशत पदमात्र आरक्षित गरिएको छ।

^{३४} सीईएसआर, २००८, निष्कर्षात्मक सुझाव नं. ३७

^{३५} एसडीएफ. २००६. ओनरसिप अफ दलितस् इन ल्याण्ड : अ स्टडी. काठमाडौं : सस्टेनेबल डेभलपमेन्ट फोरम

^{३६} सीईएसआर, २००८, निष्कर्षात्मक सुझाव नं. ३७

सरकारले गर्नुपर्ने कार्य

- पूर्व-हलियाहरूको समस्या समाधान गर्नुपर्ने र आधारभूत जीवनस्तरका लागि उपयुक्त जमिनको सुनिश्चितता गर्न नीति, कानून र कार्यक्रमहरूको व्यवस्था गर्नुपर्ने।
- सम्पूर्ण दलित सुकुमबासी परिवारहरूलाई उपयुक्त जमिनको व्यवस्था, आफ्नो परम्परागत ज्ञान र सीप, पेशासम्बन्धी विशेषाधिकार र प्राकृतिक श्रोत-साधनको न्यायोचित वितरणका लागि उपयुक्त नीति, कानून र कार्यक्रमहरू तय गर्नुपर्ने।

१६. **दलित महिलाहरूको अधिकार :** वादी दलित समुदायभित्रको पनि सीमान्तकृत जात हो। यो जातमा आधारित यौनकर्मी बन्नुअघि परम्परागतरूपले नाचगान र वाद्यवादन गर्ने समूहमा पर्दथे। नेपाल सरकारले सन् २००७ मा वादी महिला अधिकारकर्मीहरूसँग उनीहरूका माग पूरा गर्ने सम्झौता गरेको थियो, तर तिनको कार्यान्वयन हुनसकेको छैन।^{३७} राज्यका निकायहरूमा प्रतिनिधित्वको कुरा गर्ने हो भने अन्य महिलाहरूभन्दा दलित महिलाहरूको प्रतिनिधित्व सबै क्षेत्र र तहमा निकै पछाडि छ।

सरकारले गर्नुपर्ने कार्य

- दलित महिलाविरुद्ध हुने जातीय र लैंगिक विभेद अन्त्य गर्न, वादी महिलाको यौन शोषण उन्मूलन गर्न र उनीहरूसँग यसअघि भएका सम्झौता कार्यान्वयन गर्न आवश्यक नीति, रणनीति र कार्यक्रम तर्जुमालाई प्राथमिकता दिनुपर्ने।
- समग्रमा महिलाहरूको प्रतिनिधित्व बढाउनका लागि यथोचित योगदान पुऱ्याउन राज्यका हरेक क्षेत्र र तहमा दलित महिलाहरूको समानुपातिक प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्न आवश्यक उपायहरूलाई प्राथमिकता दिनु र कार्यान्वयन गर्नुपर्ने।

१७. **दलित बालबालिकाको अधिकार :** अन्तर्राष्ट्रिय र राष्ट्रिय प्रतिबद्धता र दायित्वका बावजूद, दलित बालबालिकाले विद्यालय, मन्दिर र अन्य सार्वजनिक तथा नीजि स्थानहरूमा जातीय विभेद र छुवाछूतको सामना गर्न परिरहेको छ। शिक्षाको अभाव, कृपोषण, बालश्रम, बेचबिखन र यौन-शोषण तथा दूर्व्यवहारले दलित बालबालिकालाई गम्भीर असर गरिरहेका छन्।

सरकारले गर्नुपर्ने कार्य

- बालबालिकाको शिक्षा, उपयुक्त खाद्यान्न र स्वास्थ्य सेवाको अधिकार तथा बालश्रम, बाल बेचबिखन र यौन हिंसाबाट स्वतन्त्रताको अधिकार सुनिश्चित गर्न यथाशीघ्र आवश्यक कदम चाल्नुपर्ने।

३. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार

१८. **प्रतिनिधित्व, सहभागिता र शिक्षा :** नेपालले सीआरपीडी र यसको ऐच्छिक आलेख २७ डिसेम्बर २००९ मा अनुमोदन गर्‍यो। यद्यपि जारी संविधान निर्माण प्रक्रिया र समग्र सार्वजनिक क्षेत्रमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अर्थपूर्ण सहभागिता र संलग्नता सुनिश्चित हुन भने सकेको छैन। शिक्षा, रोजगारी, स्वास्थ्य, आवास

^{३७} सरकारले वादी महिलाहरूसँग २९ असोज २०६४ मा एउटा सम्झौता गरेको थियो।

र अन्य कैयन् क्षेत्रमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूविरुद्ध भेदभाव व्याप्त छ। अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूमध्ये कम्तिमा ६८ प्रतिशत शिक्षाबाट वञ्चित छन्। अपाङ्गता भएका पुरुषहरूमध्ये ५९.६ प्रतिशत र महिलाहरूमध्ये ७७.७ प्रतिशत शिक्षाको अवसरबाट बिल्कुलै टाढा छन्।^{३८} अपाङ्गता भएका करिब आधाजसो बालबालिका शिक्षासम्बन्धी कुनै सेवा प्राप्त गर्न सकेका छैनन्। देशको समग्र शिक्षा प्रणाली नै अपाङ्गता भएका व्यक्ति-मैत्री छैन।

सरकारले गर्नुपर्ने कार्य

- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई रोजगारी, यातायात, खेलकुद, व्यक्तिगत सुरक्षा र स्वास्थ्य सेवा, आवासको व्यवस्था, साँस्कृतिक जीवनमा सहभागी हुनसक्ने अवस्था सृजना जस्ता आधारभूत सेवा-सुविधाहरू प्रदान गर्ने नीति तत्काल तय गर्नुपर्ने।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूमाथि हुने विभेदविरुद्ध डर्बान घोषणापत्र तथा कार्ययोजनाअनुरूप प्रभावकारी कदम चाल्नुपर्ने।
- सीआरपीडी र यसको ऐच्छिक आलेख तत्काल कार्यान्वयन गर्नुपर्ने र यी मापदण्डका प्रावधानलाई नेपालको नयाँ संविधानमा समावेश गर्नुपर्ने।

ब्रेडल लिपी र चिह्न-भाषाको प्रयोग आदिमार्फत् अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई सुलभ शिक्षा प्रदान गर्न तत्काल विशेष उपाय अवलम्बन गर्नुपर्ने।

जारी संविधान निर्माण प्रक्रियामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सहभागिता र सार्वजनिक वा सरकारी क्षेत्रमा प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्न प्रभावकारी कदम चाल्नुपर्ने।

कार्यालय प्रयोजनका लागि बहुभाषिक नीति र विद्यालय शिक्षाको पाठ्यक्रम र सन्दर्भ सामग्रीहरूमा मातृभाषाको प्रयोग गर्नुपर्ने। शिक्षामा ब्रेल लिपी र चिह्न -भाषाको प्रयोग गर्नुपर्ने।

१९. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सामाजिक सुरक्षा : नेपालमा सामाजिक सुरक्षाको लागि भनेर छुट्टै योजना निर्माण गरिएको छैन तर पनि, राज्यका योजना, नीति तथा कार्यक्रमहरूमा केही निश्चित प्रावधानहरू छन्, जो अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई समानतामा निश्चित व्यक्ति तथा समूहहरूप्रति लक्षित छन्। अहिले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि जति पनि सहयोग भइरहेको छ, तीमध्ये प्रायःजसो च्यारिटीमा आधारित छन्। यसलाई परिमार्जित वा रूपान्तरण गरी अधिकारमा आधारित दृष्टिकोण र अभ्यासमा लैजानु आवश्यक छ। अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक, टुहुरा र तिनमा पनि महिला तथा बालबालिकाका लागि आवास र अन्य कुनै व्यक्ति-लक्षित सहायताको व्यवस्था छैन।

सरकारले गर्नुपर्ने कार्य

- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको आधारभूत सुरक्षा प्रत्याभूतिका लागि कानून निर्माण र कार्यान्वयन गर्नुपर्ने।

२०. अपाङ्गता भएका महिलाहरूको अधिकार : अपाङ्गता भएका महिलाहरूको जीवनसँग निकै गहिरो सामाजिक वेदना गाँसिएको हुन्छ। उनीहरू एकातर्फ बलात्कार, घरेलु हिंसा र यौन दूर्यवहारको शिकार बन्ने

^{३८} विश्व बैंक. २००२. कन्ट्री प्रोफाइल : डिजिटल इन्फ्रामास्ट्रक्चर अफ नेपाल

गर्दछन् भने अर्कातर्फ शिक्षा, रोजगारी, वैवाहिक जीवन, श्रोत-साधन र हिँडडूलमा पहुँचको अभावबाट गुज्रनु परिरहेको छ। यस्ता महिलाहरूको अधिकार र आकाङ्क्षाको संरक्षण तथा सम्बर्द्धन गर्न कानुनीरूपमा वाध्यकारी कुनै नीति-नियम छैन।

सरकारले गर्नुपर्ने कार्य

- अपाङ्गता भएका महिलाहरूविरुद्ध हुने विभेद उन्मूलनका लागि छुट्टै कानुन निर्माण गर्नुपर्ने।
- अपाङ्गता भएका महिलाहरूविरुद्ध हुने हिंसासम्बन्धी अपराधको गहन अनुसन्धानका लागि विद्यमान संयन्त्रहरूलाई सशक्त बनाउनुपर्ने।
- सार्वजनिक क्षेत्रमा अपाङ्गता भएका महिलाहरूको सहभागिता र प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्नुपर्ने।

४. मुस्लिम समुदायको अधिकार

२१. **मान्यताविहीनता र बहिष्करण** : मुस्लिमहरूलाई एउटा समुदायको भन्दा पनि इस्लामहरूको रूपमा^{३९} परिभाषित गर्ने राज्यको प्रवृत्तिका कारण धार्मिक अल्पसङ्ख्यकको मान्यता प्रदान गर्न राज्य असफल भएको छ। फलस्वरूप, मुस्लिम समुदायका व्यक्तिहरू सार्वजनिक वा सरकारी क्षेत्रबाट बहिष्करणमा परेका र सहभागिता, प्रतिनिधित्व र आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारका क्षेत्रमा विभिन्न खाले भेदभावको निरन्तर शिकार भइरहेका छन्।^{४०}

सरकारले गर्नुपर्ने कार्य

- मुस्लिम समुदायलाई एउटा धार्मिक समुदायको रूपमा मान्यता दिइनुपर्ने।
- सार्वजनिक वा सरकारी क्षेत्रमा मुस्लिमहरूको सहभागिता अभिवृद्धि गर्न ठोस कदम चाल्नुपर्ने।
- मुस्लिम समुदायको धार्मिक स्वतन्त्रता र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको रक्षाका लागि विद्यमान प्रयासहरूलाई बढावा दिनुपर्ने।
- मुस्लिम समुदायले आफ्ना अधिकारहरू, खासगरी आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारहरू पूर्ण उपभोग गर्नसक्ने वातावरण बनाउन लागू गरिएका कार्यक्रमहरूको अनुगमनका लागि एउटा मुस्लिम आयोग गठन गर्नुपर्ने।

२२. **मुस्लिम समुदायको भाषा, साँस्कृति र धर्मको अधिकार** : राज्यले इस्लाम धर्मअनुरूप हुने मुस्लिमहरूको विवाह र सम्बन्ध विच्छेदलाई कानुनी मान्यता दिएको छैन, न त मुस्लिम परिवार कानुनका आधारमा हुने अन्य सामाजिक परम्परा र चालचलनलाई नै मान्यता प्रदान गरिएको छ। यसका अतिरिक्त, भाषासम्बन्धी व्यवधानले गर्दा स्वास्थ्य, न्याय, शिक्षा जस्ता महत्वपूर्ण क्षेत्रहरूमा समेत मुस्लिम समुदायको पहुँच न्यून छ।

सरकारले गर्नुपर्ने कार्य

- मुस्लिम समुदायको भिन्नै प्रकारको चालचलन, साँस्कृति, भाषा र जीवनशैली, खासगरी मुस्लिम विवाह र सम्बन्धविच्छेदको परम्पार फरक किसिमको भएकाले तिनलाई मान्यता प्रदान र सम्मान गर्नुपर्ने।

^{३९} दर्बान समीक्षा सम्मेलनमा नागरिक समाजको प्रतिवेदन, २००९

^{४०} ए.ए. खण्ड पाँच

२३. शिक्षाको अधिकार : केवल केही मदरसाहरूले मात्र औपचारिक शैक्षिक संस्थाको मान्यता प्राप्त गरेका छन्, त्यो पनि प्राथमिक तहसम्मको लागि मात्र। यसले खासगरी मुस्लिम बालिकाहरूको शिक्षाको अधिकारलाई नराम्रोसँग प्रभावित गरेको छ किनकी उनीहरू सामान्यतया आधुनिक विद्यालयहरूमा जाँदैनन् र आफ्नो आधारभूत शिक्षाका लागि मदरसामा जाने गर्दछन्।

सरकारले गर्नुपर्ने कार्य

- मदरसा शिक्षालाई उच्चतहसम्म औपचारिक शिक्षण संस्थाको मान्यता दिन आवश्यक कदम चाल्नुपर्ने।

२४. मुस्लिम महिलाको अधिकार : मुस्लिम महिलाहरू बहुपक्षीय विभेदको शिकार भएका छन् - उनीहरूले एकातर्फ महिलाको रूपमा विभेद खेल्नु परेको छ भने अर्कातर्फ मुस्लिम महिला भएका कारण। यसबाहेक मुस्लिम समुदायभित्रै महिलाका रूपमा थप विभेद भेल्नु परेको छ। तसर्थ, यो त्रिपक्षीय विभेदका कारण उनीहरूको अधिकार हननको दायरा निकै फराकिलो र गहिरो छ। अर्कातर्फ, शासनका सबै तह र क्षेत्रमा प्रतिनिधित्व नगण्य छ।

सरकारले गर्नुपर्ने कार्य

- समावेशीकरणको सिद्धान्तका आधारमा राज्यका निकायहरूमा मुस्लिम महिलाको सहभागिता र प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्नुपर्ने।

५. तराई-मधेसका जनताको अधिकार

२५. समानता र अविभेदको अधिकार : मधेसी जनताप्रति रंग, धर्म, भाषा र सामाजिक-साँस्कृतिक पहिचानका आधारमा भेदभाव गरिएको छ। विगत केही वर्षयता तराई-मधेसमा फैलिएको गैरन्यायिक हत्या एउटा प्रमुख समस्याको रूपमा देखापरेको छ। मधेसी समुदाय तराई-मधेसका २२ जिल्लामा फैलिएका छन् र कूल जनसङ्ख्याको करिब ४८ प्रतिशत हिस्सा ओगट्दछन्। मधेसी समुदायले बहुजातीय, बहुभाषिक र बहुसाँस्कृतिक विविधता भल्काउँदछ। नेपाली सेनाबाट मधेसी समुदायको बहिष्करणलाई सम्बोधन र तराई-मधेसका राजनीतिक दलहरूसँग विगतमा गरिएका सम्झौता र प्रतिबद्धताहरूको कार्यान्वयन अहिलेका महत्वपूर्ण विषयवस्तु हुन्।^{४१}

सरकारले गर्नुपर्ने कार्य

- तराई-मधेसका जनताविरुद्ध रंग, धर्म, भाषा र सामाजिक-साँस्कृतिक पहिचानका आधारमा भएको विभेद उन्मूलन गर्नुपर्ने।
- राज्य र सार्वजनिक क्षेत्रका सबै तह र क्षेत्रमा नीति-निर्माणमा समानुपातिक प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्नुपर्ने।
- मधेसी राजनीतिक दलहरूसँग भएका सम्झौता र प्रतिबद्धताहरूको कार्यान्वयनका लागि आवश्यक कार्यवाही अगाडि बढाउनुपर्ने।
- तराई-मधेसमा विद्यमान गैरन्यायिक हत्या र दण्डहीनता अन्त्य गर्न तत्काल कदम चाल्नुपर्ने।

^{४१} सरकारले मधेसी जनअधिकार फोरमसँग १३ भदौ २०६४ मा २२ बुँदे र संयुक्त लोकतान्त्रिक मधेसी मोर्चासँग ११ फागुन २०६४ मा ६ बुँदे सम्झौता गरेको थियो।

२६. **मधेसी महिलाको अधिकार** : मधेसी महिला, त्यसमा पनि मधेसी दलित महिलाहरू नागरिकताको अधिकारबाट वञ्चित छन्। दाइजो प्रथाका कारण मधेसी महिलाहरूले हत्या, कुटपिट र अपमानजस्ता घरेलु हिंसा भोग्नु परिरहेको छ। कतिपयले लैङ्गिक आधारमा गर्भपतन गराउन वाध्य हुनुपरेको छ भने कैयौं महिला अनिच्छापूर्ण सम्बन्धविच्छेद गर्नुपर्ने अवस्थाबाट गुञ्जिरहेका छन्।

सरकारले गर्नुपर्ने कार्य

- तराई-मधेसका महिलाहरूको नागरिकताको अधिकार सुनिश्चित गर्नुपर्ने।
- मधेसी महिलाविरुद्ध रहेका दाइजो (दहेज) प्रथा र अन्य अत्याचारपूर्ण अभ्यासहरूको अन्त्य गर्नुपर्ने।

६. यौनिक र लैंगिक अल्पसङ्ख्यक

२७. **अविभेद र नागरिकताको अधिकार** : यौनिक र लैंगिक अल्पसङ्ख्यक नेपालमा पछिल्लो समय मान्यताप्राप्त समूह हो। यो समूहमा “लेस्बियन, गे, बाइसेक्सुअल, ट्रान्सजेन्डर र इन्टरसेक्स (एलजीबीटीआई)” हरू पर्दछन्, जसले आफ्नो यौनोन्मुखता र लैङ्गिक पहिचानकै कारण विभिन्न सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक भेदभाव भोग्दै आएका छन्। सरकारी निकायहरूले यस्ता अल्पसङ्ख्यकहरू, खासगरी तेश्रो लिंगीहरूलाई लैङ्गिक पहिचान खुल्नेगरी नागरिकता प्रमाणपत्र प्रदान गर्न इन्कार गर्दै आएका छन्। यसका अलावा, एलजीबीटीआईहरू दैनन्दिन जीवनमा सामाजिक अपहेलनाको शिकार भइरहेका छन्।

सरकारले गर्नुपर्ने कार्य

- स्पष्ट लैङ्गिक पहिचान खुल्नेगरी नागरिकता प्राप्त गर्ने अधिकार सुनिश्चित गर्नुपर्ने।
- दैनिक सामाजिक-साँस्कृतिक क्रियाकलापहरूबाट एलजीबीटीआईहरूमाथि हुने बहिष्करण अन्त्य गर्नुपर्ने।
- यौनोन्मुखता र लैङ्गिक विविधतालाई व्यक्तिको संरक्षण गरिनुपर्ने आधारका रूपमा नयाँ संविधान र कानूनहरूमा समावेश गरिने सुनिश्चितता हुनुपर्ने।
- सार्वजनिक सुविधासुलभताका भौतिक संरचनाहरू एलजीबीटीआई-मैत्री भएको सुनिश्चित गर्नुपर्ने।

२८. **जीवनसङ्गी छान्न पाउने र सामाजिक सुरक्षाको अधिकार** : जीवनसङ्गी छान्न पाउने अधिकारको सुनिश्चितता र एलजीबीटीआईहरूलाई प्राकृतिक व्यक्तिको मान्यता प्रदान गर्न नेपाली कानूनमा सुधार गर्नुपर्ने सर्वोच्च अदालतको आदेश^{४२} भए तापनि यसतर्फ प्रगति हुनसकेको छैन। नेपालमा करिब २८० कानुनी प्रावधानहरू यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यक व्यक्तिहरूका विरुद्ध रहेको अनुसन्धानले देखाएका छन्।^{४३}

सरकारले गर्नुपर्ने कार्य :-

- सम्पूर्ण विभेदकारी र एलजीबीटीआई-अमैत्री कानुनी प्रावधानहरू संशोधन गर्नुपर्ने।
- स्वतन्त्रतापूर्वक जीवनसङ्गी छनौट गर्न पाउने व्यक्तिको आधारभूत अधिकार सुनिश्चित गर्नुपर्ने।

४२ सर्वोच्च अदालतले (सुनिलबाबु पन्त विरुद्ध नेपाल सरकार, रिट नं. ९१७, डिसेम्बर २००७) नेपाल सरकारका नाममा एउटा परमादेश जारी गरेको थियो।

४३ बीडीएस. २०१०. काठमाडौं: नील हिरा समाज (ब्लू डायमण्ड सोसाइटी)

- प्रहरीद्वारा हुने गरेको एलजीबीटीआईहरूको गैरकानुनी गिरफ्तारी र यातना नियन्त्रण गर्न उचित कदम चाल्नुपर्ने।

२९. सार्वजनिक/सरकारी र राजनीतिक जीवनमा सहभागी हुन पाउने अधिकार : एलजीबीटीआईहरूलाई राज्यका संरचनामा समावेश गर्ने कुनै विशेष प्रावधान छैन। यो तथ्य उल्लेख गर्न लायक छ कि एलजीबीटीआईहरूले नेपाली सेना र प्रहरीमा रोजगारीका हिसाबले - छनौट गर्दा होस् या सेवामा भएको बेला - एलजीबीटीआई हो भनेर चिनिएको अवस्थामा गम्भीर भेदभावको सामना गर्नु परेको छ।

सरकारले गर्नुपर्ने कार्य

- राज्यका सबै संरचनामा समान अवसर र समानुपातिक प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्नका लागि “सकारात्मक कदम”को नीति अवलम्बन गर्नुपर्ने।
- यौनोन्मुखता र लैङ्गिक पहिचानका आधारमा नेपाली सेना र प्रहरीमा हुने भेदभाव अन्त्य गर्न उपयुक्त कदम चाल्नुपर्ने।

ई. क्षमता अभिवृद्धि तथा प्राविधिक सहयोग

यो संयुक्त प्रतिवेदन निम्नलिखित क्षेत्रहरूमा नेपाल सरकारलाई सहयोग प्रदान गर्न अन्तर्राष्ट्रिय समुदायसमक्ष सिफारिस गर्दछ :-

- आदिवासी जनजाति, दलित, मुस्लिम, मधेसी, अपाङ्गता भएका व्यक्ति र यौनिक तथा लैंगिक अल्पसङ्ख्यकहरूको मानवअधिकार अवस्था अनुगमन र सम्बोधन गर्ने प्रयासहरूको संयोजनका लागि राष्ट्रिय दलित आयोग, राष्ट्रिय महिला आयोग, राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति विकास प्रतिष्ठान र राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगलाई प्राविधिक सहयोग प्रदान गर्न।
- आदिवासी जनजातिसँग सम्बन्धित आईएलओ महासन्धि नं. १६९, यूएनडीआरआईपी र डर्बान घोषणापत्र तथा कार्ययोजना जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरूको कार्यान्वयनका लागि प्राविधिक र अन्य प्रकारका सहयोग प्रदान गर्न।
- विद्यमान नेपाली कानूनहरूमा रहेका विभेदकारी प्रावधानहरूको अध्ययन र संशोधन, दलितहरूमाथि भएका बहुपक्षीय अत्याचार र दण्डहीनताको अध्ययन, तथा विभेदरहित कानूनहरूको निर्माणका लागि प्राविधिक सहयोग प्रदान गर्न।
- विभेदविरुद्ध र “सकारात्मक कदम”हरूलाई मार्गप्रशस्त गर्ने नीति र कानुनी प्रावधानहरूको कार्यान्वयन एवम् अनुगमनका लागि पारदर्शी र जवाफदेही निकायहरूको स्थापना तथा तिनको सबलीकरणका लागि प्राविधिक र संस्थागत सहयोग प्रदान गर्न।
- क्षतिपूर्तियुक्त समानुपातिक प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्ने नीति, कानून र कार्यक्रम निर्माण र कार्यान्वयनका लागि प्राविधिक सहयोग प्रदान गर्न।
- विकास प्रक्रियामा दलितहरूको मूलप्रवाहीकरण र समावेशीकरण तथा विशेष प्रावधानहरूको निर्माण र कार्यान्वयनको लागि आवश्यक पर्ने वर्गीकृत तथ्याङ्क एवम् जातीयरूपले संवेदनशील विश्लेषण, विकास योजना र बजेट निर्माणमा दलितहरूको पूर्ण समावेशीकरण, योजना निर्माण र कार्यान्वयनका पक्षहरूलाई प्रभावकारी बनाउने हेतुले निर्देशिका विकासका लागि प्राविधिक सहयोग प्रदान गर्न।

नेपाल

नेपालका महिला संस्थाहरूको सञ्जालद्वारा तयार पारिएको अनुसूची

संयोजन : महिला पुनर्स्थापना केन्द्र (ओरेक), नेपाल

फोन नं. : ९७७-१-५००६३७३, फ्याक्स : ९७७-१-५००६२७१, ईमेल : ics@worecnepal.org

नेपालका गैरसरकारी संस्थाहरूको सञ्जालद्वारा संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार परिषद्को विश्वव्यापी आवधिक समीक्षाका लागि तयार पारिएको प्रतिवेदन

जुलाई, २०१०

यो अनुसूची नेपालका २८ वटा महिला संस्थाहरू (अनुसूची ३ “क” हेर्नुहोस्) द्वारा संयुक्तरूपमा तयार पारिएको हो, जसको संयोजन महिला पुनर्स्थापना केन्द्र (ओरेक नेपाल) द्वारा गरिएको हो। यो प्रतिवेदन संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार परिषद्द्वारा पारित निर्देशिका अनुरूप र महिला मानवअधिकार रक्षकहरूमाभ आयोजित पाँचवटा क्षेत्रीय र दुईवटा राष्ट्रिय परामर्श गोष्ठीहरू र राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको नेपालस्थित कार्यालय (ओएचसीएचआर-नेपाल) द्वारा प्रदान गरिएको एउटा अभिमुखीकरण कार्यक्रमका आधारमा तयार पारिएको हो।

अ. अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वको दायरा

नेपालले २४ वटा अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू, संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय संकल्प १३२५ र १८२० का साथै एघारौँ सार्क सम्मेलनका क्रममा जनवरी २००२ मा “वेश्यावृत्तिका लागि महिला तथा बालबालिकाको बेचबिखन रोकथाम तथा नियन्त्रण गर्नेसम्बन्धी महासन्धि” र “बालकल्याण सम्बर्द्धन गर्ने क्षेत्रीय व्यवस्थासम्बन्धी महासन्धि” अनुमोदन गरेको छ।^१ यसबाहेक सहस्राब्दी विकास लक्ष्य-एमडीजी), बेइजिङ कार्ययोजना र बेइजिङ प्लस फाइभअन्तर्गत पनि नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व छ।

आ. संस्थागत र मानवअधिकार संरचना

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, राष्ट्रिय दलित आयोग र राष्ट्रिय महिला आयोग गरी तीनवटा राष्ट्रिय मानवअधिकार संयन्त्रहरूमध्ये अधिल्ला दुईले मानवअधिकारको समग्र क्षेत्रमा कार्य गर्दछन्। तिनलाई महिलामैत्री बनाउनुपर्ने पर्याप्त स्थान छ। अर्कातर्फ, महिला आयोगले विभेद, यातना र हिंसाबाट पीडित महिलाहरूमाभ बलियो उपस्थिति स्थापित गर्न सकिरहेको छैन। संवैधानिक हिसाबले लैङ्गिक समानता, लैङ्गिक संवेदनशील कतिपय कानूनहरू (यद्यपि पर्याप्त भने होइन) र कानून कार्यान्वयन गर्ने केही निकायहरू भए तापनि परिणाम

१ मानवअधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रहरूको संगालो, कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय

नगण्य छ। तसर्थ, यी मानवअधिकार संयन्त्रहरूको काँधमा नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार दायित्व पूरा गराउनका लागि महत्वपूर्ण सहजकर्ताको भूमिका निर्वाह गर्ने अभिभारा छ। सरकारको यस्तो प्रवृत्ति भइसक्यो कि यसले अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार सन्धिजनित दायित्व स्वतःस्फूर्तरूपमा निर्वाह गर्नेभन्दा पनि नागरिक समाजबाट निकै दबाव सृजना नहोउञ्जेल र अदालतबाट आदेश जारी नगरिउञ्जेल त्यसतर्फ तदारुकता नदेखाउने र त्यस्तो दबाव र आदेश भएपछि मात्र केही पाइला चाल्ने गरेको छ। विद्यमान कानून, नीति र अभ्यासहरूबीच रहेको खाडल पूर्ण महिला आयोग एउटा महत्वपूर्ण माध्यम बन्न सक्दछ। विभेदकारी अभ्यास र धारणाहरूको अन्त्यका लागि सरकार र महिला आयोगले महिला सञ्जालहरू, महिला मन्त्रालय, महिला विकास शाखा र नागरिक समाजका सङ्घसंस्थाहरूसँग मिलेर काम गर्नु आवश्यक छ।^१ यसका साथै, भिन्न भौगोलिक उत्पत्ति र सामाजिक एवम् आर्थिक आधारमा बेगलाबेग्लै पृष्ठभूमि र आवश्यकताहरूलाई ध्यान दिएर नेपाली महिलाको समानताको सबाल उठाउने र महिलाहरूकै बीचमा यो विषयवस्तु बुझाइको दायरा फराकिलो बनाउने कार्यमा महिला आयोगको भूमिका सहयोगीसिद्ध हुनसक्छ।^३ सबै नेपाली महिलाहरूका आवश्यकता एउटामात्र वा उस्तै छैनन्। ती आवश्यकताहरू उनीहरूको सामाजिक तथा आर्थिक पृष्ठभूमिका आधारमा भिन्न-भिन्न छन् भन्ने तथ्यप्रति स्वीकार्यता बढाउनु जरुरी छ। त्यसैगरी, विभिन्न निकाय र महिला सञ्जालहरू, जस्तै: महिला, बालबालिका तथा समाजकल्याण मन्त्रालय, महिला विकास शाखाहरू र महिला मानवअधिकार रक्षकहरूबीचको सम्बन्ध सुदृढ गर्न महिला आयोग सहयोगी बन्नु पर्दछ। महिला मानवअधिकार रक्षकहरूले स्थानीय तहमा सामना गर्नुपरेको अवस्था विश्लेषण गरी सोहीअनुरूप आयोगको नयाँ कार्यक्षेत्र पहिचान गर्न सकिन्छ। (अनुसूची ३ “ख” र “ग” हेर्नुहोस्।)

इ. मानवअधिकारको सम्बर्द्धन र संरक्षण

१. समानता र अविभेद

नेपाली महिलाको समानता र अविभेदसम्बन्धी सबाललाई प्रायःजसो उस्तै विषयका रूपमा हेर्ने गरिन्छ। यद्यपि, यी दुईलाई फरक-फरक रूपमा हेरिनु जरुरी छ। नेपाली महिलाको समानताको अवस्था झल्काउने तथ्य-तथ्याङ्कहरूका लागि अनुसूची ३ “घ” हेर्नुहोस्।

अविभेद

नेपाली महिलाप्रतिको अविभेदले सबै कार्यक्रम र क्रियाकलापहरूमा लिङ्ग, यौनोन्मुखता, लैङ्गिक पहिचान, लैङ्गिक अभिव्यक्ति, जात-जाति, सम्प्रदाय, रंग, उत्पत्ति स्थान, उमेर, वैवाहिक अवस्था, पारिवारिक अवस्था, बाबुआमाको स्थान, धर्म, जन्मसम्बन्धी सूचना, राजनीतिक विश्वास, व्यक्तिगत आम्दानी आदिका आधारमा महिलाहरूप्रति गरिने विभेदमाथि बन्देज लगाइनुलाई जनाउनु पर्दछ। तर यथार्थमा हेर्दा, नेपाली महिलाहरूले गर्भदेखि मृत्यूपछिको कर्म नहोउञ्जेलसम्मका हरेक पलमा विभेदको सामना गर्नुपरिरहेको छ। यीमध्ये धेरैजसो विभेद रोजगारीको अवधिमा र महिलाहरूलाई अवसर प्रदान गर्ने सन्दर्भमा हुने गरेको पाइन्छ। यदि यी दुईवटा क्षेत्रमा मात्रै अविभेदको अवस्था सृजना गर्न सकियो भने निकै ठूलो सकारात्मक उपलब्धि हासिल गर्न सकिन्छ।

सरकारले गर्नुपर्ने कार्य

- अवसरहरू लिन र रोजगारी प्राप्त गर्न महिलाहरूको सशक्तिकरण गर्नुका साथै सबै प्रकारका विभेदहरूको अन्त्य गर्न रोजगारीमा अविभेदसम्बन्धी विस्तृत ऐन निर्माण र कार्यान्वयन गर्नुपर्ने।

^१ ज्योति पौडेल विरुद्ध नेपाल सरकार र अन्य, रिट नं. ०६४-डब्ल्यूओ-०१८६, २०६४, www.supremecourt.gov.np

^३ अन्वेपी, महिला विरुद्ध हिंसासम्बन्धी वर्ष पुस्तक, २००८, महिला पुनर्स्थापना केन्द्र (ओरेक नेपाल), काठमाडौं, नेपाल

२. जीवन, स्वतन्त्रता र व्यक्तिको सुरक्षाको अधिकार

महिलाहरूको ज्यान लिने कार्य ऊ गर्भमै छुँदा शुरु हुन्छ, जब मानिसहरू छोराको चाहनाका कारण छोरीबच्चा छु भने गर्भपतन गर्न उद्दत हुन्छन्। विवाहकै अवस्थालाई हेर्ने हो भने, कैयौं महिलाहरू आफ्ना पति वा उसको परिवारका लागि पर्याप्त दाइजो दिन नसकेकै कारणले मृत्युको शिकार हुने गरेका छन्। समाजको पितृसत्तात्मक प्रणालीले महिलाहरूको वैवाहिक जीवनलाई निकै यातनापूर्ण अवस्थामा धकेल्ने गरेको छ। महिलाहरू विधवा भए भने त्यो भन्दा बढी यातना र मृत्युको शिकार हुने अवस्थामा पुग्ने खतरा रहन्छ।^४ महिलाहरूलाई बेश्यावृत्तिका लागि बेचबिखन गर्ने गरिएको छ। यौन हिंसा, शारीरिक हिंसा, घरेलु हिंसा, मनोवैज्ञानिक हिंसा, सामाजिक हिंसा, साँस्कृतिक हिंसा, बलात्कारजस्ता विभिन्न स्वरूपमा महिलाविरुद्धको हिंसा हुने गरेको छ।^५ नजिकको व्यक्तिबाट हुने हिंसा, वैवाहिक बलात्कार, बहुविवाह, मादक पदार्थ सेवन गरी महिलामाथि गरिने ज्यादति, हाडनातामा हुने यौन हिंसा, दाइजोका कारण हुने हिंसा, बालिका-शिशु हत्या, तथा अन्य हानिकारक र भेदभावपूर्ण साँस्कृतिक र परम्परागत अभ्यासहरू जस्तै: बालविवाह, छोरा मन पराउने, विवाहमा छनौट गर्न पाउने महिला अधिकारमा अवरोध, र विधवाका लागि विभिन्न अमानवीय आचारसंहिताका साथै देउकी, भुमा, वादी, कमलहरी र कुमारीजस्ता प्रथाहरूका कारण नेपाली महिलाहरूको स्वतन्त्रता र सुरक्षा गम्भीर संकटमा छन्। साथी, डब्लूएचआर, यूएनएफपीए र आईआरसीद्वारा सन् २००८ मा तयार पारिएको “सुखेत र दाङ जिल्लामा लैङ्गिक हिंसाको अवस्था विश्लेषण” अनुसन्धान प्रतिवेदनका अनुसार, ८१ प्रतिशत महिलाहरूले आफ्ना पतिद्वारा घरेलु हिंसा भोग्नु परेको बताएका थिए। त्यसैगरी ७४ प्रतिशत महिलाले आफ्ना पतिद्वारा धेरैपटक धम्क्याएर आफ्नो सहमतिबिना यौन सम्बन्ध राख्न बाध्य पारिएको जनाएका थिए। नेपाली समाजमा व्याप्त उच्च घरेलु हिंसाको यो स्पष्ट सङ्केत हो। नेपाली महिलाहरू घरेलु र सार्वजनिक दुवैखाले हिंसाद्वारा प्रभावित छन्। घरेलु हिंसा पति वा अन्य नातेदारहरूद्वारा महिलाविरुद्ध हुने शारीरिक ज्यादती (कुटपिट, थप्पड लगाउने, कपाल तान्ने, लात्तीले हिकार्उने, आगोले पोल्ने, लाठीले हिकार्उने, छुरा प्रहार गर्ने आदि) र मानसिक यातना (धम्की, मौखिक दूर्व्यवहार, बेवास्ता आदि) दुवै स्वरूपमा प्रकट हुन्छ।

महिलाविरुद्ध हिंसा सार्वजनिक यातायातमा यात्रा गर्दा, कार्यस्थल, विद्यालय, खेलकुद, क्लब, अध्ययन संस्थानहरू र अस्पतालमा पनि हुने गर्दछ। समुदायस्तरमा विद्यमान महिलाविरुद्ध हिंसाका स्वरूपहरूमध्ये बलात्कार, यौन दूर्व्यवहार, मौखिक दूर्व्यवहार, बेचबिखन, बोक्सीको आरोप, जबर्जस्ती बेश्यावृत्ति आदि प्रमुख हुन्। महिलामाथिको अर्को निकृष्ट हिंसामा अनुहार र शरीरमा एसिड खन्याइदिने कुकृत्य पर्दछन्। विगतको सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा लैङ्गिक हिंसामा पीडित भएका महिलाहरू अभैसम्म पनि न्यायविमुख छन्। अर्कातर्फ, ३५ दिने म्यादका कारण बलात्कारका घटनामा पीडित भएका महिलाहरूले उजुरी गर्न पाउँदैनन्। सरकारले पीडित महिलाहरूका लागि १५ जिल्लामा सुरक्षित घर बनाउने कार्यक्रम ल्याएको भए तापनि यो पर्याप्त छैन। यस्तो अवस्थामा, महिला मानवअधिकार रक्षकहरूले महिलाविरुद्ध भएका हिंसा र यातनाका घटनासम्बन्धी सूचना सम्बन्धित न्यायप्रदायक निकाय र संस्थाहरूमा पुऱ्याउने कार्यमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरिरहेका छन्।

सरकारले गर्नुपर्ने कार्य

- महिलाविरुद्धका सबै खाले हिंसा, यातना र हानिकारक तथा भेदभावपूर्ण सामाजिक-साँस्कृतिक अभ्यासहरूको उन्मूलनका लागि बोक्सीजस्ता कुकृत्यहरू र सबै क्षेत्रमा विद्यमान पितृसत्तात्मक व्यवस्थालाई तत्काल सम्बोधन गर्नुपर्ने। यसका लागि महिला मानवअधिकार रक्षकहरूको परिचालन गर्दा प्रभावकारी परिणाम हासिल गर्न सकिन्छ। (महिला मानवअधिकार रक्षकहरूले कसरी काम गर्न सक्दछन् भन्ने उदाहरणका लागि अनुसूची ३ “ख” हेर्नुहोस्।)

४ ऐंऐ

५ ऐंऐ

- हिंसा, यातना र हानिकारक तथा भेदभावपूर्ण सामाजिक-साँस्कृतिक अभ्यासहरूबाट पीडित महिलाहरूको उद्धारका लागि तत्काल उपयुक्त कारवाही अगाडि बढाउन ७५ वटै जिल्लामा सुरक्षित आवासहरूको स्थापना र सञ्चालन कार्यलाई नागरिक समाजसँगको समन्वयमा निरन्तरता प्रदान गर्नुपर्ने।
- हिंसा, यातना र विभेदपीडित महिलाहरूका लागि सुरक्षित आवास, कानुनी सहायता, औषधोपचार, मनोविमर्श र रोजगारीका लागि सहयोगसमेतको विस्तृत प्याकेज उपलब्ध श्रोत-साधनसम्पन्न पीडित सहायता केन्द्र स्थापना गर्नुपर्ने।
- सामान्यतया महिलाहरूका लागि र विशेषगरी हिंसा, यातना र हानिकारक सामाजिक-साँस्कृतिक चलनहरूबाट पीडित महिलाहरूका लागि उपयुक्त सामाजिक सुरक्षा प्रणाली निर्माण र कार्यान्वयन तथा त्यसबाट महिला र बालिकाहरूलाई पर्याप्त र उपयुक्त शिक्षा प्रदान गर्नुपर्ने कार्यलाई प्राथमिकतामा राख्नुपर्ने।
- द्वन्द्वका समयमा भएका यौन हिंसाका घटनाहरूको अनुसन्धान गर्न एउटा उच्चस्तरीय आयोग गठन गर्नुपर्ने र उक्त आयोगलाई बलात्कारका घटनामा उजुरी गर्नका लागि विद्यमान ३५ दिने हदम्यादको वैधानिकता जाँच गर्ने क्षेत्राधिकार समेत प्रदान गर्नुपर्ने।

३. न्याय प्रशासन

नेपालको न्याय व्यवस्था र प्रशासन महिलाहरूको पक्षमा छैन। यातना र हिंसाबाट पीडित कुनै महिलाले औपचारिक न्याय प्रशासन संयन्त्रमा जाने हो भने ऊ पुनः यातनापीडित हुने अवस्था रहन्छ। अदालती पद्धति र कार्यविधिहरू परम्परागत छन्। विद्यमान दण्डहीनता, राजनीतिक दलहरूको स्वार्थ र सामाजिक अन्धविश्वास न्याय प्रशासन महिलाका पक्षमा हुनबाट रोक्ने ठूला तगारा हुन्। यहाँसम्म कि बलात्कार र महिलाविरुद्ध गम्भीर हिंसाका अन्य मुद्दामा राजनीतिक पार्टीहरूको दबावका कारण अदालती प्रक्रियाभन्दा बाहिर निर्णय गरिने चलन छ, जसका कारण पीडित महिलाहरू थप अन्यायमा परेका छन्। अर्कातर्फ जसरी अनौपचारिक न्याय संयन्त्रहरू सञ्चालन गरिएका छन्, त्यसमा पनि समस्या छ। बलात्कारजस्ता महिलाविरुद्ध हिंसाका गम्भीर मुद्दाहरूमा समेत मेलमिलाप गराइएका र अनौपचारिक न्यायप्रणालीद्वारा छिनोफानो गरिएका उदाहरण छन्। अनौपचारिक न्यायका क्षेत्रमा सञ्चालित कार्यक्रम र संयन्त्रहरू पनि पितृसत्तात्मक सामाजिक व्यवस्थाका मूल्य, मान्यतायुक्त चलनबाट अछूतो हुन सकेका छैनन्। तर पनि, केही महिलाहरू, जो महिला अधिकारका क्षेत्रमा सक्रिय छन् र जसले आफूलाई महिला मानवअधिकार रक्षकका रूपमा स्थापित गरेका छन्, उनीहरूले औपचारिक न्याय प्रशासनमा पनि महिलाका पक्षमा वकालत गरेर र सक्रिय रहेर महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरिरहेका छन्। मानवअधिकार रक्षकहरूसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्र र युरोपेली युनियनको मार्गनिर्देशिका अनुसार, यिनीहरू अग्रपंक्तिमा रहेका मानवअधिकार रक्षक हुन् र अन्य व्यक्तिहरूभन्दा बढी जोखिममा रहेका हुन्छन्। (अनुसूची ३ “ख” हेर्नुहोस्।) यस सन्दर्भमा महिला मानवअधिकार रक्षकहरूले दुई प्रकारले योगदान दिइरहेका हुन्छन्। पहिलो, महिला मानवअधिकार रक्षकहरूले घरेलु हिंसा र यातनाका घटनाहरूसम्बन्धी सूचना र प्रतिवेदन प्रहरी, स्थानीय प्रशासनिक अङ्गहरू र अदालतमा पुऱ्याउन मद्दत र सहजीकरण गर्दछन्। दोश्रो, न्याय सम्पादन गर्ने निकायहरू, जस्तै: अदालत, स्थानीय निकाय र प्रहरीले आफूहरूसमक्ष रिपोर्ट गरिएका घटना वा मुद्दामा सहयोग गर्न महिला मानवअधिकार रक्षकहरूलाई अनुरोध गर्दछन्। कैयौं यस्ता मुद्दा वा घटनाहरू महिला मानवअधिकार रक्षकहरूको सहजीकरणका आधारमा समाधान गरिन्छ भने कतिपय उनीहरूको सहजीकरणका आधारमा सम्बोधन गरिन्छ। यसो गर्दा त्यस्ता मुद्दा वा घटनाहरूको छनौट गरिन्छ र कुनचाहिँ महिला मानवअधिकार रक्षकहरूद्वारा सम्बोधन गर्न सकिन्छ भन्ने निक्यौल गरेपछि उनीहरूकहाँ पठाइन्छ। यद्यपि, महिला मानवअधिकार रक्षकहरूको यस्तो भूमिका मन नपराउने तत्वहरूबाट महिला मानवअधिकार रक्षकहरू खतरामा पर्ने गरेका छन्। हालसालै सर्वोच्च अदालतले महिला मानवअधिकार रक्षकहरूलाई पर्याप्त सुरक्षा प्रदान गर्नु भनी एक परमादेश जारी गरेको छ^६

६ ज्योति पौडेल विरुद्ध नेपाल सरकार, रिट नं. ०१८७, २०६४, www.supremecourt.gov.np

र महिला मानवअधिकार रक्षकहरूको सबाल र क्रियाकलापलाई मान्यता प्रदान गरी जिल्ला अदालतले एकजना महिला मानवअधिकार रक्षकलाई आर्थिक क्षतिपूर्ति प्रदान गरेको छ।

सरकारले गर्नुपर्ने कार्य

- महिलाविरुद्ध हिंसा, यातना र विभेदका सबै मुद्दाहरू राम्रोसँग रिपोर्ट गरिएको र त्यस्ता मुद्दाहरू औपचारिक न्याय प्रशासन प्रणालीबाट न्यायको उद्देश्य असान्दर्भिक नहुँदै अर्थात् समयमै छिनोफानो भएको सुनिश्चित गर्नुपर्ने।
- न्याय प्रशासनमा महिलाहरूको पहिचान, सुरक्षा र सहजीकरणका लागि उपयुक्त कानुनी र व्यवहारिक उपायहरू कार्यान्वयन गरेर न्यायको प्रशासनमा महिला मानवअधिकार रक्षकहरूको भूमिका सशक्त बनाउनुपर्ने।

४. सार्वजनिक र राजनीतिक जीवनमा सहभागी हुन पाउने अधिकार

सन् १९९६ देखि २००६ सम्मको दश वर्षे सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा महिलाहरूको सहभागिता र संलग्नता उल्लेख्य थियो। माओवादी जनमुक्ति सेनामा महिला र युवतीहरूको प्रतिशत निकै माथि थियो। सन् २००६ को जनआन्दोलनमा पनि ठूलो सङ्ख्यामा महिलाहरू सडकमा ओर्लिएका थिए। राजनीतिक गतिविधि र आन्दोलनहरूमा महिला सहभागिता उल्लेख्य भए तापनि निर्णय तहमा उनीहरूको सहभागिता र सङ्ख्या भने सन्तोषजनक छैन। संविधानसभामा ३३ प्रतिशत महिलाको प्रतिनिधित्वले पनि राजनीतिक प्रक्रियामा महिलाहरूको यथोचित सहभागिता सुनिश्चित गर्न सकेको छैन। संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय संकल्प १३२५ र १८२०, तिनको वास्तविक मर्म र सङ्क्रमणकालीन न्यायको भावना अनुरूप लागू गरिएका छैनन्।

सरकारले गर्नुपर्ने कार्य :

- सबै क्षेत्र अर्थात् सामाजिक, राजनीतिक र विकास कार्यका निर्णायक तहमा महिलाको सहभागितालाई निरन्तरता दिनु र अझ सबल बनाउनु पर्ने ता कि विभिन्न पृष्ठभूमिका महिलाको सबाललाई सबै सार्वजनिक संरचनाहरूमा महिलाको ३३ प्रतिशत प्रतिनिधित्वको प्रतिबद्धतासँगै सम्बोधन गर्न सकियोस्।

५. काम वा रोजगारी र न्यायपूर्ण तथा उपयुक्त कार्यावस्थाको अधिकार

सैनिक र प्रहरी ऐनमा यी सेवा-प्रवेशका लागि महिला एकल (अविवाहित वा विधवा) हुनु पर्ने प्रावधान छ। र, यसले तालिमका बेला विवाह गर्नबाट महिलालाई मात्र रोक लगाएको छ (सैनिक प्रहरी नियमावली, दफा ४ (३) र ४(४))। केही सार्वजनिक सेवासम्बन्धी कानून (श्रम नियमावली) हरूमा महिलालाई “गर्भवती विदा” को पनि व्यवस्था छैन। महिलाहरू कार्यस्थलमा यौन उत्पीडन र पेशागत सुरक्षा र स्वास्थ्यको नाजुक अवस्थाका कारण पीडित हुने गरेका छन्। यहाँसम्म कि कार्यस्थलमा महिला प्रहरी समेत बलात्कारको शिकार भएका घटना भएको उदाहरण छ।^७ कमलहरीहरू अझै पनि विनाज्याला वा निकै कम ज्यालामा काम गर्न र विभिन्न खाले शोषण भोग्न बाध्य पारिएका छन्। मनोरञ्जनका क्षेत्रमा काम गर्ने महिलाहरूका सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतले दिएको निर्देशन सरकारद्वारा कार्यान्वयन गर्नेतर्फ खासै प्रगति भएको छैन।

सरकारले गर्नुपर्ने कार्य

- सबै अवस्थाहरूमा सबै महिलाहरूका लागि रोजगारीको समान पहुँच सुनिश्चित गर्नुपर्ने। खासगरी

^७ २७ सेप्टेम्बर २००९ मा अछाम जिल्ला प्रहरी कार्यालयमा कार्यरत महिला प्रहरी सुन्तली धामी उनका सहकर्मीहरूद्वारा सामुहिक बलात्कारको शिकार हुन पुगिन्। उनका अनुसार, उनलाई आरोपित पीडकहरूद्वारा मादक पदार्थ मिसाइएको खानेकुरा खुवाई सामुहिक बलात्कार गरिएको थियो। जिल्ला प्रहरी कार्यालय, अछामले “भुटा” आरोप भएको बताउँदै पीडितको उजुरी दर्ता गर्न मानेन, र अन्य व्यक्तिसँग अनैतिक सम्बन्ध भएको र प्रहरीले त्यो कुरा थाहा पाएपछि उनीहरूलाई फसाउन खोजिएको आरोप ती महिला प्रहरीमाथि लगाइयो।

कमलहरीहरूको अवस्थालाई ध्यान दिँदै कार्यस्थलमा यौन ज्यादती वा दूर्व्यवहार नियन्त्रण गर्ने उपायलाई प्रभावकारी बनाएर महिलाका लागि पेशागत सुरक्षा र स्वास्थ्यको सुनिश्चितता गर्नुपर्ने।

- महिलाहरूको पेशागत सुरक्षा र स्वास्थ्यका लागि आधारभूत स्वास्थ्य सेवा तथा बालिकाहरूको विद्यालयको सबालसमेत समेटेर छुट्टै ठोस कार्यक्रम ल्याउनुपर्ने।
- मनोरञ्जन क्षेत्रमा कार्यरत महिलाहरूका सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतले दिएको निर्देशन तत्काल कार्यान्वयन गर्नुपर्ने।

६. आप्रवासी कामदारहरू

१० देखि २० वर्ष उमेरसम्मका करिब ५ देखि १२ हजार बालिका र युवतीहरू जबर्जस्ती वेश्यावृत्ति र श्रम शोषणका लागि देशबाहिर बेचिएको तथ्याङ्क छ।^८ महिला आप्रवासी कामदारहरूले भोग्नु परेको यातना र शोषणको भयावह अवस्थालाई शब्दमा व्याख्या गर्न सकिँदैन। विद्यमान अवस्था झल्काउने एक प्रतिनिधिमूलक घटनासम्बन्धी सङ्क्षिप्त जानकारी अनुसूची ३ “ग” मा समोश गरिएको छ। आप्रवासी महिला कामदारहरूको शोषण गर्ने र यातना दिने गिरोहहरू अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा खासगरी दक्षिण एसिया र मध्यपूर्वी राष्ट्रहरूमा सक्रिय छन्।

सरकारले गर्नुपर्ने कार्य

- आप्रवासी महिला कामदारहरूको बेचबिखन, शोषण र यातना नियन्त्रणका लागि राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा प्रभावकारी कदम चाल्न नागरिक समाजसँगको समन्वयमा अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरूको समीक्षा र विकास समेत गरेर तत्काल एउटा कार्ययोजना विकास र लागू गर्नुपर्ने ता कि आप्रवासी कामदारहरू सुरक्षित हुन सकून् र उनीहरूलाई समस्या पर्दा तत्काल सम्बोधन गर्न सकियोस्।
- आप्रवासी महिला कामदारहरूले नेपाल छाड्नुअघि जुन देशमा जान लागेको हो त्यहाँको काम, कार्यावस्था र सेवा-सुविधासम्बन्धी सही र विस्तृत सूचना पाउने अवस्था, कार्यावस्था र सेवा-सुविधा भनिएबमोजिम यथोचित भए-नभएकोबारे नियमित अनुगमन र यदि कुनै घटना वा विवाद उत्पन्न भएमा त्यससम्बन्धी उजुरी लिने र सुनुवाई गर्ने उपयुक्त संयन्त्रको स्थापना जस्ता कार्यलाई व्यवहारमा सुनिश्चित गर्नुपर्ने।

ई. प्रमुख राष्ट्रिय प्राथमिकता, प्रयास र प्रतिबद्धताहरू

अर्को एक निर्णयमा सर्वोच्च अदालतले नेपाल सरकारलाई आदेश दिएको छ कि घरेलु हिंसाको बारेमा अदालतमा गरिने बन्द इजलासको वर्तमान चलन पर्याप्त छैन। तसर्थ यस्ता हिंसाका मुद्दाहरू सुन्ने “द्रूत अदालत प्रणाली (Fast Track Court)” हुनु पर्दछ।^९ सरकारले महिला हिंसा अन्त्यका लागि सहस्राब्दी विकास लक्ष्यअन्तर्गत केही कदमहरू चालेको छ, जस्तै: सन् २०१० लाई लैङ्गिक हिंसाविरुद्धको वर्षका रूपमा मनाउने घोषणा र महिलाविरुद्ध हिंसाका घटनालाई तत्काल सम्बोधन गर्न प्रधानमन्त्री कार्यालयमा सीधा हटलाइनको प्रबन्ध गरिएको छ। बेइजिङ प्लस फाइभका सन्दर्भमा पनि सरकारले केही कामहरू गरेको छ।

सरकारले गर्नुपर्ने कार्य

- सहस्राब्दी विकास लक्ष्य, बेइजिङ प्लस फाइभ, द्रूत अदालत प्रणाली, सन् २०१० लाई लैङ्गिक हिंसाविरुद्धको वर्षका रूपमा मनाउने र प्रधानमन्त्री कार्यालय अन्तर्गतका अन्य कार्यलाई निरन्तरता दिँदै यस्ता प्रयासहरूलाई अझ बढी प्रभावकारी बनाउनुपर्ने।

^८ नेपाल सरकार, २००९, सन् २०१० का लागि लैङ्गिक हिंसासम्बन्धी राष्ट्रिय कार्ययोजना

^९ ज्योति पौडेल विरुद्ध नेपाल सरकार, रिट नं. ०४२४, २०६४, www.supremecourt.gov.np

अनुसूची ३ “क”

यूपीआरका लागि महिला सञ्जालका सदस्य संस्थाहरूको सूची

१. साथी
२. वियोण्ड बेइजिड कमिटी (बीबीसी)
३. हिमराइट्स
४. पौरखी
५. सोलिड नेपाल
६. युथ एक्सन नेपाल
७. मानवअधिकार सञ्चार प्रतिष्ठान, नेपाल (इहिकन)
८. कम्युनिटी एक्सन सेन्टर, नेपाल (क्याक नेपाल)
९. महिलाको निम्ति महिला मञ्च, नेपाल (वोफोवोन)
१०. महिला, कानून र विकास मञ्च (एफडब्लूएलडी)
११. सार्वजनिक स्वास्थ्य सरोकार ट्रस्ट (फेक्ट), नेपाल
१२. नेपाल महिला एकता समाज (एनएमईएस)
१३. प्राथमिक स्वास्थ्य सेवा श्रोत केन्द्र (रेक्फेक)
१४. लुजा नेपाल
१५. मितिनी नेपाल
१६. नागरिक आवाज
१७. दलित गैरसरकारी संस्था महासङ्घ (डीएनएफ)
१८. महिला सुरक्षा दबाव समूह (डब्लूएसपीजी)
१९. महिला मानवअधिकार रक्षक सञ्जाल, काठमाडौं
२०. महिला मानवअधिकार रक्षक सञ्जाल, ललितपुर
२१. महिला प्रजनन अधिकार कार्यक्रम - कृषि, पर्यावरण र विकास केन्द्र (डब्लूआरआरपी/सीआईडी)
२२. नेपाल अपाङ्ग महिला सङ्घ (एनडीडब्लूए)
२३. दलित महिला सङ्घ (फेडो)
२४. महिला मानवअधिकार रक्षक राष्ट्रिय सञ्जाल (एनएडब्लूएचआरडीज्)
२५. नेपाल मुस्लिम महिला कल्याण समाज (एनएमडब्लूडब्लूएस)
२६. जेण्डर, समाज र विकास अध्ययन केन्द्र (सीएसजीएस)
२७. अखिल नेपाल महिला सङ्घ (अनेमसङ्घ)
२८. महिला तथा बालबालिका बेचबिखन विरुद्ध राष्ट्रिय सञ्जाल (एट्विन)

अनुसूची ३ “ख”

घटना अध्ययन (केस स्टडी)

आमरूपमा महिलाविरुद्ध र खासगरी महिला मानवअधिकार रक्षकविरुद्ध

संरचनागत हिंसा र विभेद

ऐक्यबद्धता र सहयोगका लागि अपिल

अप्रिल २००९

जरुरी

नेपालको पूर्वाञ्चलस्थित सुनसरी जिल्लाको निम्न अवस्थाप्रति ओरेक नेपाल र महिला मानवअधिकार रक्षक राष्ट्रिय सञ्जाल (एनएडब्लूएचआरडीज्) यहाँको ध्यानाकर्षण र तत्काल चासो वा कार्यका लागि हार्दिक अनुरोध गर्दछन्।

परिचय

सुनसरी जिल्लाको चिम्दी गाउँ विकास समिति (गाविस) मा महिला मानवअधिकार रक्षकहरूमाथि प्रहरीद्वारा भएको क्रूर ज्यादतीको घटनाप्रति ओरेक नेपाल र एनएडब्लूएचआरडीज् निकै उद्विग्न र मर्माहत भएका छन्। कम्तिमा १४ जना महिला मानवअधिकार रक्षकहरूलाई प्रहरीद्वारा निर्घात कुटपिट गरिएको र घाइते पारिएको छ। प्रहरीद्वारा एउटा उजुरी दर्ता नगरिएको र सरकारको जिम्मेवार निकायबाट न्यायमा पहुँच इन्कार गरिएको विरुद्धमा शान्तिपूर्ण ढङ्गले धर्ना बसिरहेका महिला मानवअधिकार रक्षकहरूमाथि प्रहरीले निर्मम लाठीचार्ज र बन्दुकको कुन्दा प्रहार गरेका थिए।

पृष्ठभूमि

२१ वर्षीय श्रीलाल सरदार र २० वर्षीया ललिता गुरुङ एक-आपसमा प्रेम गर्दथे र उनीहरूले विवाहको योजना बनाए। श्रीलाल दलित समुदायका थिए भने ललिता जनजाति। उनीहरूबीचको विवाह अन्तरजातीय/वर्गीय हुने भएका कारण ललिताका नातेदारहरूबाट ठाडै अस्वीकार गरियो। यहाँसम्मकी एउटा सार्वजनिक स्थलमा आपसमा कुरा गरेका कारण ललिताका नातेदारहरूले श्रीलाल र ललिता दुवै जनालाई कुटपिट गरेको जानकारीमा आयो।

यो घटनाका बारेमा स्थानीय महिला मानवअधिकार रक्षक कारादेवी सरदारलाई ९ अप्रिल २००९ मा जानकारी गराइयो। उनले “विवाह गर्न र त्यसका लागि आफूलाई मन गरेको जोडी छान्न पाउने प्रत्येक व्यक्तिको मौलिक अधिकार हो” भन्दै श्रीलाल र ललिताको अधिकारका बारेमा बताइन्। तर बिडम्बना, त्यो जोडीको अधिकारको बारेमा उनले उठाएको आवाज एउटा दुःखद् घटना बन्न पुग्यो - ललिताका नातेदारहरू (खासगरी नतिया गुरुङ) ले कारादेवीलाई निर्घात कुटपिट गरे। त्यसपछि कारादेवी आफूमाथि भएको भौतिक आक्रमण र मानसिक

पीडाका विरुद्ध इलाका प्रहरी कार्यालय, चिम्दीमा उजुरी दर्ता गर्न गइन्। तर, प्रहरी कार्यालयका सई राजेश चौधरीले उनीमाथि दूर्व्यवहार गर्दै तथानाम गालिगलौज र अपशब्द प्रयोग गर्नुका साथै उजुरी दर्ता गर्नसमेत मानेनन्। प्रहरी कार्यालयबाट उजुरी दर्ता नगरिकन फर्काइएपछि कारोदेवीले महिला मानवअधिकार रक्षक सञ्जाल, सुनसरीमा घटनाबारे जानकारी गराइन्।

सुनसरी जिल्ला नेपालको पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्रमा पर्दछ। भारतसंगको खुल्ला सीमानाको फाइदा उठाएर हुने विभिन्न खाले आपराधिक गतिविधि र बारम्बार हुने महिलाविरुद्ध हिंसाका घटनाले गर्दा यो जिल्ला चर्चामा आइरहन्छ। व्याप्त भ्रष्टाचार र सशस्त्र समूहहरूको चलखेल सुनसरी जिल्ला र खासगरी चिम्दी गाविसका चर्चित विशेषता हुन्।

कारोदेवीमाथि भएको हमला र दूर्व्यवहार महिला मानवअधिकार रक्षकहरूमाथि यस जिल्लामा भएको पहिलो घटना भने होइन। महिलाहरू, खासगरी सीमान्तकृत र विभेदको शिकार दलित महिलाहरूको अधिकार रक्षा र सम्बर्द्धन गरेवापत् महिला मानवअधिकार रक्षकहरूमाथि यहाँ पटक-पटक हमला हुने गरेको छ। तर पनि निडर महिला मानवअधिकार रक्षकहरूको अथक प्रयास र सहयोगका कारण प्रहरी-प्रशासनमा रहेको सामन्ती र पितृसत्तात्मक प्रवृत्ति तथा व्यवहारका बावजुद यहाँका महिलाहरू आफूमाथि भएका अत्याचारका कथा-व्यथा आदान-प्रदान गर्न सशक्त भएका छन्।

जिल्लामा व्याप्त हिंसाको नियोजित जालोले महिलाहरूलाई थप सीमान्तकृत बनाउँछ, उनीहरूको आवाज बन्द गर्न उद्दत हुँदै महिलामाथिको यातना, दूर्व्यवहार र धम्कीलाई मूर्तरूप दिन्छ र हिंसाको अनवरत चक्रमा धकेल्ने दूस्प्रयास गर्दछ। यस्तो नियोजित हिंसा अन्त्य गर्न तत्काल प्रभावकारी कदम नचाल्ने हो भने यसले अन्ततोगत्वा महिलालाई अझ ठूलो जोखिमपूर्ण अवस्थामा पुऱ्याउनेछ।

माथिको घटनामा १० अप्रिलका दिन आठवटा गाविसका करिब ५०० महिला र महिला मानवअधिकार रक्षकहरू निम्नलिखिन माग राखी प्रहरी कार्यालय, चिम्दीतर्फ लागे :- (क) कारोदेवीमाथि भएको दूर्व्यवहारलाई गम्भीररूपमा लिइनुपर्ने, (ख) भ्रष्ट प्रहरीलाई नसिहत दिनुपर्ने र (ग) प्रधानमन्त्रीद्वारा २५ जनवरी २००९ मा गरिएको प्रतिबद्धताको पालना गर्नुपर्ने, जसमा महिलाविरुद्ध हुने सबैखाले हिंसाको अन्त्य गर्न एक महिनाभित्र उजुरी केन्द्र स्थापना गर्ने र दलितहरूविरुद्ध हुने जातीय विभेदलाई फौजदारी अपराधका रूपमा लिने उल्लेख गरिएको थियो। शान्तिपूर्ण नारा-जुलुश तथा धर्नाको आयोजना गरेर यस्तो प्रदर्शन गरिएको र प्रहरीलाई उजुरी दर्ता गर्न दबाव दिइएको थियो। अहिंसात्मक प्रदर्शन र शान्तिपूर्ण धर्ना गरी विरोध जनाउने तथा प्रहरी कार्यालयमा तालाबन्दी गरी गैरजिम्मेवार र असंवेदनशील सरकारी निकायका कारण आफूहरूले भोग्नु परेको दुःख-सास्तीप्रति ध्यानाकर्षण गराउने रणनीतिका साथ उक्त कार्यक्रम आयोजना गरिएको थियो। तर, उनीहरूको त्यो प्रयास त्यतिबेला खेर गयो जब प्रहरीले उनीहरूलाई सार्वजनिकरूपमा अपमान गर्‍यो र महिला मानवअधिकार रक्षकहरूमाथि जाइलाग्यो। आफूहरूको सुरक्षा र संरक्षण गर्नुपर्ने राज्यको निकाय नै ज्यादती गर्न उद्दत भएपछि । महिलाहरू असन्तुष्ट हुँदै फर्किए।

न्यायमा पहुँच हुनुपर्ने र आफूहरूको शान्तिपूर्ण कार्यक्रममाथि भएको दूर्व्यवहारप्रति प्रहरी अधिकृतहरूद्वारा क्षमायाचना गरिनुपर्ने मागका साथ ११ अप्रिल २००९ मा महिला मानवअधिकार रक्षकहरूले आफ्नो अभियान जारी राखे। महिला मानवअधिकार रक्षकहरू करिब ५०० अन्य महिलाहरूका साथ प्रहरी कार्यालय अगाडि धर्ना

बसेको अवस्थामा १० जनाजति प्रहरी र चार जना अपरिचित गुण्डाहरूले दूर्व्यवहार गर्न, लाठी बर्साउन र बन्दुकको कुन्दाले हिकाउन थाले। महिलाहरूको टाउको, छाती र खुट्टामा यस्तो प्रहार केन्द्रित गरिएको थियो। कतिपय प्रहरीले केही महिलाको योनीमा लाठी घुसाउने प्रयाससमेत गरे। प्रहरी बर्बरताका कारण कम्तिमा १४ जना महिला घाइते भए, जसमध्ये पाँच जना (थकनी मेहता, सीता कामत, बीना चौधरी, सुनीता साह र लक्ष्मी चौधरी) गम्भीर घाइते भए। थकनी मेहता महिला आन्दोलनको सबलीकरण तथा महिला मानवअधिकार र सामाजिक न्यायको सम्बर्द्धनमा पुऱ्याएको योगदानवापत् “अमाप्रो” अवार्डबाट सम्मानित महिला मानवअधिकार रक्षक हुन्।

घटनालगत्तै घाइतेहरूलाई उपचारका लागि कोशी अञ्चल अस्पताल पुऱ्याइयो। स्थलगत अध्ययन गर्न घटनास्थल (प्रहरी कार्यालय क्षेत्र) पुगेका पत्रकारहरू राजन निरौला, कृष्ण भट्टराई, गोपाल कोइराला र इन्सेक प्रतिनिधि शुक्रदेव चौधरीलाई समेत प्रहरी र अपरिचित गुण्डाहरू मिलेर हातपात गरेको र उनीहरूको गाडी तोडफोड गरेको जानकारीमा आयो। ओरेक नेपालका सुनसरीस्थित कर्मचारी विनोद चौधरीलाई अपरिचित गुण्डाहरूले धम्की दिए। यसका साथै प्रहरीले उल्लेखित महिलाहरूबाट एउटा डिजिटल क्यामरा र मोबाइल सेटहरू खोसेर लगे।

नयाँ नेपालको जिम्मेवार र जवाफदेही सरकारी निकायबाट भएको यस्तो दूर्व्यवहार, ज्यादती, धम्की, बल प्रयोग, र न्यायमा पहुँचबाट वञ्चित गरिएको घटनाले राजनीतिक पुनर्संरचनाको कार्यान्वयन शुरु नभएको सङ्केत गर्दछ। महिलाका अधिकारहरू र राष्ट्र-निर्माणमा उनीहरूको सक्रिय र अर्थपूर्ण सहभागिता व्यक्त गरिएको, अन्तरिम संविधान २०६३ मा महिलाका अधिकारहरूलाई मौलिक अधिकारका रूपमा व्यवस्था गरिएको, महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी महासन्धि (सीड) लगायत्का अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डको पक्षराष्ट्रसमेत भइसकेको र राज्य पुनर्संरचनाको वर्तमान राजनीतिक सन्दर्भमा रहेको देशमा भएको यस्तो जघन्य घटना र महिलाहरूको मानवअधिकार हनन गम्भीर निन्दा र भर्त्सनायोग्य छ।

मानवअधिकार रक्षकहरूसम्बन्धी राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्र, १९९८ को धारा १२ अनुसार :-

१. प्रत्येक व्यक्तिलाई व्यक्तिगत र सामूहिकरूपमा मानवअधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताहरू उल्लङ्घनविरुद्ध शान्तिपूर्ण क्रियाकलापहरूमा सहभागी हुने अधिकार छ।
२. प्रत्येक व्यक्तिलाई व्यक्तिगत र सामूहिकरूपमा यो घोषणापत्रमा उल्लेखित अधिकारहरूको वैधानिक उपभोग गरेवापत् उत्पन्न हुने कुनै पनि प्रकारको हिंसा, धम्की, प्रतिकार, व्यवहारिक वा कानुनी भेदभाव, दबाव वा अन्य कुनै स्वेच्छाचारी क्रियाकलापबाट संरक्षणको सुनिश्चितता गर्न राज्यले सक्षम निकायमार्फत् आवश्यक कदमहरू चाल्नेछन्।
३. यसक्रममा प्रत्येक व्यक्ति मानवअधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताहरूको राज्यद्वारा भएका उल्लङ्घन र त्यस्ता अधिकार तथा स्वतन्त्रताहरूको उपभोगमा असर पार्ने कुनै समूह वा व्यक्तिबाट भएका हिंसाका विरुद्ध शान्तिपूर्ण माध्यमबाट प्रतिक्रिया व्यक्त गर्दा वा विरोध जनाउँदा राष्ट्रिय कानुनान्तर्गत व्यक्तिगत र सामूहिकरूपमा प्रभावकारी संरक्षणको हकदार छ।

यद्यपि यस्ता घोषणापत्रका प्रावधानहरूप्रति राज्य अनुत्तरदायी र असंवेदनशील देखिन्छ। यस्ता मापदण्डहरूको पालना गर्नुको साटो राज्यले महिला मानवअधिकार रक्षकहरूमाथि ज्यादती र दमनलाई बढावा दिएर मानवअधिकारको गम्भीर हननलाई प्रोत्साहित गरेको छ।

त्यसकारण उचित तत्परता (due diligence) को सिद्धान्त अनुरूप महिला र महिला मानवअधिकार रक्षकहरू विरुद्धका संरचनात्मक हिंसाको अनुसन्धान र भर्त्सना गर्न नेपाल सरकार र राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगसँग हामी जोडदार माग गर्दछौं। त्यसैगरी, आफ्ना नागरिकहरूप्रतिको दायित्व निर्वाह गर्न नेपाल सरकारलाई दबाव दिन र आवश्यक सहकार्य एवम् सहयोग गर्नका लागि हामी अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार संस्था तथा निकायहरूसँग अपिल गर्दछौं।

महिलाको मानवअधिकार रक्षा, सम्बर्द्धन र परिपूर्तिका लागि न्यायमा महिलाहरूको पहुँच सुनिश्चित हुनै पर्दछ। न्यायमा पहुँच पाउनबाट वञ्चित र ढिलाई गरिनु मानवअधिकारको गम्भीर हनन हो। जब यस्तो वातावरण निर्माण गरिन्छ, जहाँ अन्य महिलाहरूको अधिकारका लागि सङ्घर्षरत महिलाहरू स्वयम् असुरक्षित हुन्छन् र उनीहरूको सुरक्षा प्रत्याभूत गरिदैन। यो भन्नै दुरावस्था हो।

यो उदाहरण नेपालमा व्याप्त दण्डहीनता संस्कृति, अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता र सम्मानितरूपमा बाँच्न पाउने अधिकार संरक्षण तथा सम्बर्द्धनमा राज्यको असफलताको स्पष्ट सङ्केत हो। नेपालमा विधिको शासनको अभाव छ। राज्यको संरचना हात्तीका देखाउने दाँतजस्ता मात्र छन्। यस्तो प्रवृत्ति विश्वका अन्य मुलुकहरूमा पनि छ जहाँ महिला मानवअधिकार रक्षकका आवाज बन्द गराउने प्रयास गरिन्छ। तै पनि यस्ता आक्रमणहरूले महिलाहरू र महिला मानवअधिकार रक्षकका मानवअधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताहरूको वकालत र सम्बर्द्धन गर्नबाट महिला अधिकारकर्मीलाई रोक्न सक्दैनन्।

महिला मानवअधिकार रक्षकहरूका निम्नलिखित मागलाई सम्मान र मान्यता प्रदान नगरिए महिला मानवअधिकार रक्षकहरू देशव्यापी प्रदर्शन गर्न बाध्य हुनेछन्।

मागहरू र आवश्यक कारबाहीका लागि आग्रह

१. संयुक्त राष्ट्रसङ्घ महासभद्वारा ९ डिसेम्बर १९९८ मा पारित मानवअधिकार रक्षकहरूसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्रका प्रावधानहरू, विशेष गरी धारा ९, र १२ (जसले प्रत्येक व्यक्तिलाई व्यक्तिगत र सामुहिकरूपमा मानवअधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताहरूको उल्लंघन भएको अवस्थामा प्रभावकारी उपचार वा न्याय पाउने अधिकार र त्यस्ता उल्लंघनका विरुद्ध शान्तिपूर्ण क्रियाकलापमा संलग्न हुन पाउने अधिकार प्रदान गरेका छन्) को सम्मान गरियोस्।
२. सम्बन्धित निकायहरूद्वारा उल्लेखित घटनाको उपयुक्त छानबिन र पीडकलाई कारबाही गर्न तत्काल उपयुक्त कदम चालियोस्।
३. घाइते महिला मानवअधिकार रक्षकहरू र पत्रकारहरूलाई क्षतिपूर्ति प्रदान गरियोस्।
४. कानूनको शासन सुनिश्चित गर्न राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, नेपाल सरकार र संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको नेपालस्थित कार्यालयसँग परामर्श गर्न अनुरोध गर्दछौं।
५. इलाका प्रहरी कार्यालय, चिम्दी र विशेषगरी सई राजेश चौधरीको गैरजिम्मेवार र अविश्वसनीय व्यवहारको भर्त्सना गर्दछौं।
६. न्यायका लागि सक्रिय अन्य महिला मानवअधिकार रक्षकहरूलाई दूर्व्यवहार र हतोत्साही गराउने कार्यहरू तत्काल रोकियोस्।
७. महिला मानवअधिकार रक्षकहरूले हिंसा भोग्नु नपर्ने र महिला मानवअधिकार रक्षकहरू विरुद्ध हुनै सबै प्रकारका हिंसा अन्त्य हुने अवस्था सुनिश्चित गरियोस्।

श्रोत : ओरेक अभिलेख केन्द्र, २०१०

आप्रवासी कामदारहरू विरुद्ध हिंसाको

एक उदाहरण

२३ जुलाई २००७

काठमाडौं, नेपाल

महिला पुनर्स्थापना केन्द्र (ओरेक नेपाल) नेपालको निम्नलिखित स्थितिप्रति तत्काल कदम चाल्न यहाँसँग हार्दिक अनुरोध गर्दछ।

स्थितिको सङ्क्षिप्त विवरण

महिला पुनर्स्थापना केन्द्र (ओरेक नेपाल) को जानकारीमा आएको छ कि दुईजना आप्रवासी महिला कामदारहरू (दिलकुमारी तामाङ र बबिता खड्का) साउदीको मदिनामा गम्भीर शोषणमा परेका र तत्काल उद्धारको पर्खाइमा छन्।

१९ जुलाई २००७ मा उदयपुर जिल्लाको ठोक्सिला गाविस-७ बस्ने दिलकुमारीका पतिले ओरेकका स्थानीय कर्मचारीलाई बोलाएर दिलकुमारी र उनकी एकजना साथी साउदीमा तत्काल सहयोग र संरक्षण गर्नुपर्ने जोखिमपूर्ण अवस्थामा रहेकोबारे जानकारी गराएका थिए।

उनका अनुसार, दिलकुमारी र उनकी साथी नेपालकै पोखरेल थर गरेका एकजना पुरुष र तामाङ थरकी एकजना महिला दलालमार्फत् विदेश (साउदीको मदिना) पुऱ्याइएका थिए। पोखरेल र तामाङले दिलकुमारी र उनकी साथीलाई नेपालको सीमा पार गर्न सहयोग गरेका थिए।

१३ मे २००७ मा दिलकुमारी र उनकी साथीलाई पोखरेल र तामाङलगायत्का दलालहरूले दिल्ली लग्ने भनेर मुम्बई पुऱ्याए। मुम्बई पुगेपछि उनीहरूलाई एउटा मेनपावर कम्पनीमा काम गर्ने अधिकारी थरका अर्का व्यक्तिमार्फत् साउदीको मदिना पुऱ्याउने तारतम्य मिलाइयो।

त्यसपछि दिलकुमारीका पतिले घटनाका बारेमा प्रहरीमा उजुरी दिए र दलालहरू पक्राउ परे। दलालहरूले दिलकुमारी र उनकी साथीलाई २९ जुन २००७ सम्म नेपाल फर्काउने बताए। तर, केही पनि गरिएन। दिलकुमारीका पतिले मुम्बईस्थित मेनपावर कम्पनीसँग सम्पर्क गर्नसमेत सकेका छैनन्। न त दलालहरूले नै त्यसका लागि पहल गरेका छन्।

उता दिलकुमारी र उनकी साथी बबिता निकै ठूलो समस्यामा परे। उनीहरूलाई यातना दिइयो, यौन शोषण गरियो र महिनौसम्म काम गरेवापत् पारिश्रमिकसमेत दिइएन। घर फर्कन त चाहन्छन् तर त्यसको कुनै उपाय उनीहरूसँग छैन।

श्रोत : ओरेक अभिलेख केन्द्र, २०१०

अनुसूची ३ “घ”

नेपालमा महिलाविरुद्ध असमानताका प्रतिनिधिमूलक तथ्य-तथ्याङ्क

संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय लैङ्गिक विकास सूचक (जीडीआई) ले विश्वका १८२ देशहरूको सूचीमा नेपाललाई ११९ औं स्थानमा राख्दै आएको छ।^१

नेपाली महिलाको साक्षरता दर ४२.४९ प्रतिशत मात्र छ, जुन पुरुषको तुलनामा निकै कम हो। पुरुषको साक्षरता दर ६५.०८ प्रतिशत छ। लैङ्गिक भिन्नता प्रतिशत २२.६ छ।^२

पुरुषहरूको प्रौढ साक्षरता दर ७२.४६ प्रतिशत र महिलाहरूको ३५.६३ प्रतिशत मात्र छ।^३

महिलाहरूको अनुमानित आय केवल ०.४०८ मात्र छ, जबकी पुरुषको ०.५०३ छ।^४

घरायसी कार्य र रेखदेखका क्षेत्रमा महिलाले पुर्‍याएको आर्थिक योगदानको गणना नगर्ने र ग्रामीण तथा गृहिणी महिलाको योगदानको अवमूल्यन गर्ने परिपाटी कायम छ।^५

मानव विकास प्रतिवेदन, २००९ को लैङ्गिक सशक्तिकरण मापनले पुरुषको तुलनामा महिलाले कमाएको आय करिब एक तिहाई भएको देखाएको थियो।

घरमा महिलाको स्वामित्व ज्यादै न्यून, अर्थात् करिब ११ प्रतिशत मात्र देखिन्छ।

माथि उल्लेखित अवस्थाले खाद्यान्न, कपडा, स्वास्थ्य सेवा, शिक्षा र मनोरञ्जनजस्ता आधारभूत सबालमा बालिकामाथि विभेद सृजना गर्दछ किनकि बालिकालाई धेरै समय र स्थानमा घरका लागि स्थायी मूल्य भएको व्यक्तिका रूपमा हेरिदैन।^६ विवाह गरेर अर्को घरमा जाने भन्दै बालिका अवस्थादेखि नै घरमा विभेद गरिन्छ। महिलालाई उनको पतिको परिवारमा समान हिस्सा वा सदस्यका रूपमा विरलै लिइन्छ। उनलाई त्यहाँ निम्न वा तल्लोस्तरको सदस्यका रूपमा व्यवहार गरिन्छ।

नेपाली महिलाहरूको समानताका लागि सर्वोच्च अदालतले ४६ वटा^७ निर्णयहरू गरेको छ। त्यसमा तीनवटा^८ निर्णयहरू हालसालै थप भएका छन्। महिलाहरूलाई समानता प्रदान गर्नका लागि सर्वोच्च अदालतले यसरी कूल ४९ वटा निर्णयहरू गरेको छ।

सर्वोच्च अदालतले नेपाल सरकारलाई आदेशहरू दिँदा निर्णयपत्रमा सरकारको अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार दायित्व स्मरण गराउँदै सीडको खण्ड २(एफ), ५(बी) र १४ को सन्दर्भ उल्लेख गरेको छ। तर पनि, अदालतको आदेश कार्यान्वयन गर्नेतर्फ सरकारको तदारकता सन्तोषजनक छैन।

पुरुष र महिलाबीच असमानताको मुख्य कारकतत्व पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचना हो।

१ मानव विकास प्रतिवेदन, २००९, <http://hdrstats.undp.org/en/indicators/113.html>

२ शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय : एक झलक (२००६)

३ मानव विकास प्रतिवेदन - नेपाल, यूएनडीपी, २००९

४ ऐं

५ ज्योति पौडेल विरुद्ध नेपाल सरकार र अन्य, रिट नं. ०६४-डब्लूओ-०१८६, २०६४, www.supremecourt.gov.np

६ एन अपडेट अफ डिस्ट्रिभिनेटरी लज इन नेपाल एण्ड देयर इम्प्याक्ट अन वीमन, महिला, कानून र विकास मञ्च (एफडब्लूएलडी), २००६

७ लैङ्गिक सबालहरूमा सर्वोच्च अदालतका फैसला, २०१०, महिला, कानून र विकास मञ्च (एफडब्लूएलडी)

८ अधिवक्ता ज्योति पौडेलद्वारा दिइएका रिट निवेदनहरूमाथि सर्वोच्च अदालतका हालसालैका फैसलाहरू, रिट नं. डब्लूओ-०४२४, डब्लूओ-०१८६, डब्लूओ-०१८७,